

Заклад вищої освіти «Український католицький університет»

Гуманітарний факультет

Кафедра культурології

Кваліфікаційна робота

на тему «Дім після втрати дому: ментальні та фізичні обриси втраченого
дому для українських біженців 2022»

Виконала: студентка 4 курсу, групи ГКУ19/Б
Галузі знань 03 Гуманітарні науки
Спеціальності 034 Культурологія
Освітньої програми “Культурологія”
Освітній ступінь Бакалавр
Гуменна М. О.
Керівник Старовойт І. М.
Рецензент Галета О. І.

Львів – 2023 року

HOME AFTER THE LOSS OF HOME: MENTAL AND PHYSICAL OUTLINES OF THE LOST HOME FOR UKRAINIAN REFUGEES IN 2022

Анотація: Моя дипломна робота є частиною проєкту про втрачений дім після початку повномасштабної російсько-української війни в Україні. На прикладі українських біженців, які втратили дім, аналізую концепт колективної травми війни, культурної пам'яті, ностальгії, етики та жалоби. Також окреслюю концепцію дому, як поєднуються його ментальні та фізичні обриси, який слід залишається «після» його покидання. Застосовуючи метод усної історії, базує моє практичне дослідження на п'ятнадцяти зібраних інтерв'ю з українськими біженцями 2022, кожне з яких завершувалося малюнком-рефлексією на розмову. Через інтерв'ю вдалося прослідкувати та довести мою гіпотезу, що зв'язок людини з втраченим фізичним простором дому таки продовжує існувати через ментальні обриси, що містяться в об'єктах, які біженці забирають із собою з дому під час його покидання.

Ключові терміни: дім, війна, травма, біженство, втрата, усна історія, ностальгія, ментальний та фізичний простори дому.

Annotation: My thesis is part of a project on the lost home after the outbreak of the full-scale Russian-Ukrainian war in Ukraine. Using the example of Ukrainian refugees who lost their homes, I analyze the concept of collective war trauma, cultural memory, nostalgia, ethics, and mourning. I also outline the concept of home, how its mental and physical outlines are combined, and what traces remain "after" it is left behind. Using the method of oral history, I base my case study on fifteen interviews with Ukrainian refugees in 2022, each of which ended with a drawing reflection on the conversation. Through the interviews, I could trace and prove my hypothesis that a person's connection to the lost physical space of home continues to exist through the mental outlines contained in the objects that refugees take with them when they leave home.

Key terms: home, war, trauma, refugee, loss, oral history, nostalgia, mental and physical spaces of a home.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I: «ДІМ — ПРО ЛЮДЕЙ, ЦЕ БЕЗУМОВНО ПРО МІСЦЕ. ДІМ — ЦЕ ТАМ, ДЕ Є МИ»	8
1.1. Дім: ментальні та фізичні обриси.....	8
1.2. Об'єкти як ментальні зв'язки з домом.....	12
1.3. Ностальгія за домом.....	14
РОЗДІЛ II. «Я НЕ ЗНАЮ, ДЕ МІЙ ДІМ ЗАРАЗ. ВІДЧУТТЯ, ЩО В МЕНЕ ЙОГО НЕМАЄ»	16
2.1. Студії травми.....	16
2.2. Опрацювання травми: етика культурної пам'яті.....	21
2.3. Біженство, як причина роз'єднання з домом.....	28
2.4. Історична рамка: сучасна російсько-українська війна.....	32
РОЗДІЛ III. «КОНЦЕПТ ОБ'ЄКТІВ ЯК МОВЧАНИХ СВІДКІВ»	37
3.1. Усна історія як метод передачі пам'яті.....	37
3.2. Ментальні та фізичні зв'язки українських біженців 2022 з втраченим домом.....	41
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	51
ДОДАТКИ	55
Додаток I. Опитник для інтерв'ювання.....	55
Додаток II. Інтерв'ю.....	57
Додаток III. Малюнки.....	61

ВСТУП

Ідея дому складна і «багатоповерхова», вона торкає не лише обриси фізичного місця. Однак останнє людина наділяє певними сенсами, дозволяє йому стати свідком власного життя. Так виникає не тільки пам'ять про дім, але й пам'ять самого дому про життя в ньому. Будинок — укриття, у якому можна накопичувати нажите. Ці колекції нажитого — своєрідні зв'язки між людьми й домом, адже особа надає їм особливі значення та спогади: емоційний зв'язок, історія, інша людина, втрачена річ, пам'ять, ностальгія, оберіг, подарунок тощо. Однак через глобалізацію «стану винятку» світ все швидше перетворюється на суспільство ризику, відтак і сам дім, який, за початковим уявленням, є місцем безпеки, може назавжди стати небезпекою чи недоступністю. Люди через зовнішні чинники, що викликають ризик втрати найбільшої цінності — життя — покидають домівки. Під час критичних ситуацій відбувається фізичне розчеплення людини із домом, проте зв'язок з домом таки може залишатися на інших рівнях.

Моя дипломна робота є частиною більшого проекту про дім, над іншими аспектами якого працюють мої дві колеги-культурологині. Я ж фокусую свою увагу на зв'язку людини з її втраченим домом, що продовжує існувати через ментальні обриси, що містяться в об'єктах, які особи забирають із собою з дому під час його покидання. Таким чином як фізичні, так і ментальні простори поєднуються в загальну концепцію та сприйняття дому. Важливо зазначити, що такі критичні ситуації, як війна, торкають не лише одну людину, змінюючи її ідентичність, але і її оточення, створюючи наративи колективної пам'яті та травми, які формують контури історії та розвитку цілої соціальної групи. Крім того, покинувши дім, особу може «огортати» почуття ностальгії — горе, пов'язане з перебуванням далеко від дому, не маючи змоги повернутися.

Тож гіпотеза мого дослідження: зв'язок з фізично втраченим простором дому продовжує існувати через ментальний простір. Метою роботи є дослідження взаємозв'язку фізичного і ментального просторів дому. На прикладі

українських біженців, які були змушені покинути чи втратили власний дім через початок повномасштабної російсько-української війни у 2022 році, хочу також розкрити концепти пам'яті про дім, ностальгії, біженства, зміни ідентичності осіб, що покинули дім. У центрі роботи є питання: чи та як проявляються ментальні обриси дому без фізичної присутності простору? Цілі роботи: продемонструвати, що дім таки продовжує існувати, навіть коли його фізичне втілення є відсутнє чи недоступне; довести, що об'єкти з дому є зв'язками з втраченим фізичним простором дому.

Об'єктом дослідження виступає взаємозв'язок ментального та фізичного просторів втраченого дому через початок повномасштабної російсько-української війни на території України, предметом — об'єкти, взяті з собою чи залишені з дому, які підтримують ментальний зв'язок з втраченим домом. Для дослідження предмету я застосовую інструмент інтерв'ювання, а саме: п'ятнадцять розмов з українськими біженцями 2022. Для мого дослідження, зокрема для інтерв'ювання, важливими критеріями є хронологічні межі — людина покинула власну домівку саме після початку повномасштабної війни від 24 лютого 2022, географічні межі — особа покинула свою домівку на території України, де триває війна.

У своїй роботі я застосовую такі теоретичні методи наукового дослідження, як: аналіз, узагальнення, синтез, порівняння. У першому розділі окреслюю поняття «дім», розглядаю, з теоретичної точки зору, як об'єкти стають зв'язками з домом та описую концепцію ностальгії за втраченим домом, опираючись на праці дослідників Рене Пападопулоса, Віджая Агню, Джустіна Ллойда та інших. У другому розділі намагаюся дослідити особливості концепту травми, адже травма війни є колективною, опираючись, зокрема, на праці дослідників студій травми Кеті Карут, Джудіт Герман та Сергія Ушакіна. Опрацьовуючи дослідження Авішая Маргаліта, Олександра Еткінда, розкриваю концепти колективної пам'яті, постпам'яті, етики та жалоби. Звертаючись до досліджень Яна та Аляйди Ассманів, описую простори спогадів та концепцію культурної пам'яті, а також — колективну пам'ять, за Морісом Альбваксом.

Описую історичну рамку російсько-української війни та біженство як причину покидання дому, опрацьовуючи праці українських істориків Андрія Дацюка, Олександра Ситника та інших. У третьому розділі описую метод усної історії, який використовувала для практичної частини, посилаючись на дослідників Алістера Томсона та Мартіна Поллака. Також використовую емпіричні методи, зокрема, інтерв'ювання, проведення бесід, опитування. Застосовуючи «насичений опис» Кліфорда Гірца, поспілкувавшись із українськими біженцями 2022, аналізую інтерв'ю та фокусує на наділених особливим значенням об'єктах, які респонденти забрали з собою у новий дім або навпаки залишили під час покидання, так намагаюсь прослідкувати зв'язок і «переплетення» ментальних та фізичних обрисів втраченого дому.

Вважаю, що тема дипломної роботи є актуальною, оскільки війна в Україні досі триває, наразі вже понад шість мільйонів українців були змушені покинути свою домівку. Живий діалог з біженцями на тему зв'язку із втраченим домом досі не був широко відкритим. Окрім того, проведені та записані інтерв'ю допоможуть частково опрацювати травму війни й покидання домівки та задокументувати злочини росії проти України.

Тож, у своїй дипломній роботі намагатимуся знайти відповіді, що таке дім, як змінюється відчуття дому після його втрати, що залишається «після», як проявляється ментальний простір дому. Через зібрані інтерв'ю прослідкую, який зв'язок існує із втраченим домом через індивідуальні речі, які біженці забрали з собою на нові місця проживання, та як втрачений дім конструюється у майбутнє: як спогад і як проєкт.

РОЗДІЛ І: «ДІМ — ПРО ЛЮДЕЙ, ЦЕ БЕЗУМОВНО ПРО МІСЦЕ. ДІМ — ЦЕ ТАМ, ДЕ Є МИ»¹

1.1. Дім: ментальні та фізичні обриси

Дім — місце, де відбувається формування індивідів, закладаються базові уявлення про світ, місце, до якого людина повертається протягом всього життя. Проте трапляються ситуації, коли дім може бути втраченим тимчасово чи назавжди.

Однак насамперед необхідно розібратися із самим поняттям «дім». Починаючи з англійської етимології, слово «дім» походить від давньоанглійського слова «*ham*», яке стосується набору будинків, села; отже хутір — невелике поселення². Загалом можна вважати світ спільним домом. Адже основним серед традиційних уявлень про дім був стабільний фізичний центр Всесвіту — головний центр турботи та контролю, безпечне та спокійне місце, де можна перебувати та куди повертатися³. Американська соціальна антропологиня Мері Дуглас говорила, що дім можна визначити як зразок регулярних справ і речей, а також як фізичний простір, у якому реалізуються певні общинні практики. Дім починався з того, що почав контролювати простір і надав домашньому життю певні фізичні орієнтації. Так будинки можна розуміти як організацію простору в часі та розподіл ресурсів у просторі та в часі. Домівки були спільнотами в мікросвіті, які координували своїх членів, шляхом відкритого та постійного спілкування, розподілу праці, прав і обов'язків, чергування доступу до ресурсів⁴.

---

¹ Рупльов М., Аріна. *Інтерв'ю з Михайлом Рупльовим та Аріною* / Рупльов Михайло, Аріна; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. – 2023. – Режим доступу до ресурсу:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing> (47:10-48:09).

² *Papadopoulos K.R.* Involuntary Dislocation: Home, Trauma, Resilience, and Adversity-Activated Development. New York: Routledge, 2021. P. 104.

³ *Rapport N.* Migrants of Identity: Perceptions of “Home” in a World of Movement / N. Rapport, A. Dawson. – New York: Bloomsbury USA Academic, 1998. P. 106-107.

⁴ *Rapport N.* Migrants of Identity: Perceptions of “Home” in a World of Movement. P. 108.

Поняття дому дуже багатозначне, однак можна виділити принаймні два простори: ментальний (дім) та фізичний (будинок). Дім — зв'язок між матеріальними та уявними сферами та процесами, за допомогою яких фізичне розташування та матеріальність, почуття та ідеї пов'язані разом і впливають одне на одного. Дім задовольняє багато потреб: місце для самовираження, зберігання спогадів, захист від зовнішнього світу. Таким чином існує дві групи передбачуваних «визначень» будинків: одне, яке базується на об'єктивних реаліях фізико-географічного простору, а інше — на основі відносин між людьми та домашніми просторами. Відчуття дому також сильно прив'язане до матеріальних об'єктів: дім можна характеризувати як колекцію спогадів, які були зібрані та зберігаються в об'єктах усередині будинку. Такі об'єкти є «провідниками» між часом, оскільки люди живуть у контакті між минулим, теперішнім і майбутнім. Від зв'язку, який предмети отримали через минуле, сьогодення, вони створюють безперервну ідентичність, яка додає важливості стосункам із пам'яттю. Адже, дім — місце, до якого особи відчувають певну географічну близькість стосовно інших людей.

Для політиків дім також може означати націю, яка відповідає певним критеріям щодо місця народження та культури, хоча люди схильні пов'язувати дім із родиною, місцевим і транснаціональним домом більше, ніж з нацією⁵. Однак Батьківщина — це також ландшафт історичної пам'яті, який пропонує образи вкоріненості в спільноті, як місце, яке ми повинні захистити. У різних контекстах, простори дому, Батьківщини та нації вписують гендерні та расові географії включення та виключення⁶. Так можна зробити висновок, що пам'ять людини про дім торкає різних рівнів: особистий, колективний. Відтак домашні об'єкти не нейтральні, вони є знаками пам'яті та пов'язані з колективною чи індивідуальною ідентичністю.

Однією з багатьох основних характеристик дому є його здатність забезпечувати задоволення та відпочинок. Не випадково в іграх безпечне місце,

---

⁵ *Lloyd J. Reimagining Home in the 21st Century*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2017. P.1.

⁶ *Blunt A. Home*. London: Routledge, 2006. P. 219.

на яке не можна нападати, називають «домом». У домі формується відчуття безпеки, що дає можливість надалі сформувані зв'язки між самістю та довкіллям. Професор департаменту соціологічних досліджень Паоло Бокканьї пропонує три характеристики дому: безпеку, знайомство та контроль. Під безпекою він має на увазі відчуття особистого захисту та цілісності, яке виникає при знаходженні в місці, куди інші не мають вільного доступу. Знайомство в емоційному і когнітивному аспектах належать до стабільності, рутини, безперервності. Під контролем мається на увазі відчуття автономії людей, які використовують здатність виражати себе та практикувати події всередині простору й поза межами громадського погляду⁷.

Проте дім одночасно може символізувати як місце тепла та безпеки, так і місце страху. «Бути вдома» належить до місця, де людина живе в знайомих, захищених кордонах; «не бути вдома» — усвідомлення, що дім був ілюзією безпеки, заснованої на виключенні конкретних історій гноблення та опору, придушення відмінностей навіть у собі⁸. Історії про війну, голод, стихійні лиха тощо, які відбувалися в домівках, є підтвердженням цього. Різноманітність та взаємозв'язок між домом, владою та ідентичністю чітко проявляється, наприклад, у проблемі домашнього насильства.

П. Бокканьї звертає увагу на динамічну взаємодію між домівкою та міграційним контекстом. Він пропонує дві концепції: взаємозв'язок між міграцією та домівкою та повернення на Батьківщину: «Дім — це особливі стосунки (а не прив'язки) з місцем, яке є виконавським та інтерактивним»⁹. Мігрантів дуже часто представляють як інших або «чужинців», спираючись на концепцію німецького соціолога Георга Зіммеля. Таким чином, «дім стає неоднозначним простором, парадоксом для національної уяви, де мігранти є як інсайдерами, так і аутсайдерами»¹⁰. Так люди часто відчують безпритульність (homelessness) — «стан відокремленості від суспільства, що характеризується

---

⁷ Ibid. P.21.

⁸ Ibid. P. 21.

⁹ *Lloyd J. Reimagining Home in the 21st Century*. P.8.

¹⁰ Ibid. P. 42.

відсутністю зв'язків, [що] має наслідки нікуди не належати, а не мати місця для ночівлі»¹¹. Одним із аспектів безпритуальності є «бездомність» (houselessness) — «не мати доступу до притулку або покладатися на інституційні місця, такі як притулки для сну»¹². Проте інколи можна залишитися бездомним, навіть маючи фізичний притулок. Тож, виконуючи ритуал переходу від одного дому до іншого, людина проходить транзитні пункти: кімнати очікування, табори для біженців, вокзали, церкви, метро, торгові центри, готелі. Тоді, з точки зору індивідуального усвідомлення, якщо це не універсальна практика, рух стає фундаментальним для сучасної ідентичності, а досвід «не-місця» — істотним компонентом повсякденного існування¹³.

Проте у будь-якому випадку дім залишається місцем, звідки ми вирушаємо і куди повертаємося, принаймні ментально. Дім — «телос»: місце походження, однак також і завершення. «Останній дім» — це простір, який позначає кінець життя, місце останнього спочинку. У багатьох мовах могила згадується як «останній дім», передаючи не лише факт, що це фактичне кінцеве місце всіх земних домів, але й також прагнення, щоб життя досягло бажаної точки здійснення¹⁴. У будь-якому випадку людина повертається додому, хоча б у думках: рутинні практики та оповідання, які не просто розповідають про дім, але представляють його, служать когнітивними домівками¹⁵. Людина перебуває вдома, коли живе в когнітивному середовищі, в якому може займатися повсякденним життям і через яке найкраще опосередковує ідентичність. Та навпаки стає бездомною, коли таке когнітивне середовище зникає.

Отже, існують три ключові елементи критичної географії домашнього дому як матеріального та уявного: зв'язок між домом, владними відносинами та ідентичністю. Матеріальна форма дому залежить від того, яким домом є

---

¹¹ *Blunt A. Home. P. 128.*

¹² *Ibid. P.127.*

¹³ *Rapport N. Migrants of Identity: Perceptions of “Home” in a World of Movement. P. 56.*

¹⁴ *Papadopoulou K.R. Involuntary Dislocation: Home, Trauma, Resilience, and Adversity-Activated Development. P. 106.*

¹⁵ *Rapport N. Migrants of Identity: Perceptions of “Home” in a World of Movement. P. 57.*

уявлення, а уявлення про дім залежать від фізичних форм житла. Навіть втрачаючи фізичну будівлю, ментальні прив'язки все-одно залишаються. Відчуття дому — циклічне: місце, де ми народилися, і де нас буде поховано.

1.2. Об'єкти як ментальні зв'язки з домом

Зважаючи на небезпеки сучасного світу, дім може перетворитися на небезпечне місце, яке люди змушені залишати. Проте навіть покидаючи власний дім, особи беруть із собою речі, які свідомо чи несвідомо нагадують про рідну домівку та несуть певне значення. Ці об'єкти стають частиною біографії, будучи відображенням тих, хто ними володіє, та маючи зв'язок «суб'єкт-об'єкт», що відсилає до пам'яті, активізуючи інтенсивніше спогади та емоції. Усі предмети взаємодіють з їх власниками, з часом та несуть у собі не лише функціональне значення, але й сенси: «Зазначений час не є реальним, а скоріше символічним виміром, який стримує нас і дозволяє, серед іншого, відновити культуру моменту, коли він був створений і використаний: і наблизитися до минулого»¹⁶.

Професор антропології в Університетському коледжі Лондона Даніель Міллер стверджує у роботі «Матеріальна культура: соціальне життя зовнішніх об'єктів», що речі мають культурне, повсякденне значення, символізують ідентичність та процеси, тому що пов'язані з цінностями. Також Д. Міллер сформулював поняття «присвоєння» та «пристосування», щоб описати й пояснити процеси, за допомогою яких житло персоналізується, і способи, за допомогою яких дім стає процесом. Таким чином увага повернута не лише до предметів, які розміщені в наших оселях, але й до способів, у які індивід використовує їх для створення дому та його соціальних диференціацій¹⁷. Створюючи простір будинку, людина формує особистий простір, свідомо чи несвідомо декоруючи його, щоб виразити свої цінності: «Кольори, які ми обираємо, об'єкти, які ми вибираємо, малюнки та постери, які ми розміщуємо на

---

¹⁶ Gonzalez Gonzalez G. El Objeto Y La Memoria. Santiago de Chile: Profesor Guía: Mauricio Barría Jara. 2016. P.59.

¹⁷ Blunt A. Home. P. 24.

стінах, — усе це має естетичне чи функціональне значення, яке ми усвідомлюємо»¹⁸. Змінюючись протягом життя, особа також трансформує свій дім, проте особливі об'єкти у ньому залишатимуться вираженням внутрішнього «я». Адже усі речі вдома нагадують про важливих людей, місця, етапи, досвід, цінності: «Оточені нашими речами, ми постійно отримуємо вказівки щодо того, ким ми є і чого прагнемо. Оточені нашими речами, ми вкорінені у своєму минулому та візуально продовжуємо його»¹⁹.

Так дім виступає колекцією спогадів, які були зібрані та зберігаються в матеріальних об'єктах усередині будинку. Об'єкти можуть відігравати важливу роль у відтворенні дому, як збереженого набору емоцій, спогадів і стосунків у людей, що покинули свій дім. «Коли вимушено переміщені особи залишають свої домівки (...) предмети, які мають особисте, сімейне чи етнічне значення, яке їх пов'язує з їхніми домашніми просторами»²⁰. Відтак, зв'язок з об'єктами, взятими із дому, можна описати в чотирьох прикладах: спогади, які викликають об'єкти, ритуали, які підтримують відчуття, естетичні практики дому, упорядкування чи безлад у домі²¹. Так, зокрема, в інтерв'ю для книги «Діаспора, пам'ять та ідентичність. Пошуки дому» професора соціальних наук в Йоркському університеті в Торонто Віджая Агню біженці пригадують: «Я спакувала посуд, який, на мою думку, нам дуже знадобився, і я не хотіла розлучатися з частиною порцеляни», «Тільки вона [мама] постійно говорила: «О, мені потрібна моя скатертина», і речі, які вона використовувала на Новий рік»²².

Підсумовуючи, хочу зауважити важливість ролі матеріальних об'єктів щодо відчуття дому. Емоційна прихильність і почуття причетності є основою дому. Також з віком люди схильні все більше цінувати об'єкти, які нагадують про минуле, а іммігранти — предмети, які нагадують їм про дім. Для людей, що були змушені переїхати, ці речі стають особливими зв'язками з втраченим

---

¹⁸ Cooper Marcus C. *House as a Mirror of Self*. Berwick: Nicolas-Hays, 2006. P. 48.

¹⁹ Ibid. P. 72.

²⁰ Papadopoulou K.R. *Involuntary Dislocation: Home, Trauma, Resilience, and Adversity-Activated Development*. P. 12.

²¹ Lloyd J. *Reimagining Home in the 21st Century*. P.193.

²² Agnew V. *Diaspora, Memory, and Identity: A Search for Home*. London: University of Toronto Press, 2005. P. 59.

фізичним домом через тугу та минулі відчуття ідентифікації з країною походження.

1.3. Ностальгія за домом

Втрата дому та відновлення спогадів через об'єкти, взяті чи залишені вдома, пов'язані із різним досвідом: біль, дезорієнтація, відкриття, повернення, ідентичність тощо. Культурні відмінності та відчуття себе «чужинцем» можуть посилити почуття смутку та викликати тугу за домом. Зокрема, за американським антропологом та соціологом Кліфордом Гірцом: «Свідомість діаспори живе втратою та надією як визначальною напругою»²³.

Для інтерпретації таких відчуттів та спогадів можна використати концепцію ностальгії, як складного способу, у який люди поєднують минуле й теперішнє. Адже ностальгія — засіб непокори проти можливості забути минуле. У Європі з кінця сімнадцятого до двадцятого століть ностальгію визначали як фізичну хворобу, але згодом вона почала представляти стан розуму. Прикметник «ностальгічний» не стосується будь-якого поверхневого чи сентиментального бажання повернутися в щасливе минуле. «Nostos» — стародавнє гомерівське слово, яке означає повернення додому, «algos» означає біль, смуток, горе, страждання: ностальгія — це біль, який пов'язаний із досвідом повернення додому²⁴.

Однак ностальгія охоплює більше, ніж тугу за буквальними місцями чи реальними людьми, вона стосується ще й відчуттів та спогадів. Люди, що покинули власні домівки, відчувають сум не лише через неможливість перебувати поруч з рідними та друзями, але й через «розщеплення» з фізичним простором, нестачу затишку, почувуючись у новому житлі «не вдома». Тоді вони намагаються взяти хоча б частину власного дому із собою, такі речі є сильними символами, які провокують відчуття ностальгії у власників за минулими станами

---

²³ Agnew V. Diaspora, Memory, and Identity: A Search for Home. P. 13.

²⁴ Papadopoulou K.R. Involuntary Dislocation: Home, Trauma, Resilience, and Adversity-Activated Development. P. 145.

та емоціями. Відтак, спогади дозволяють відтворити відчуття дому як притулку, сповненого ностальгією, тугою та бажанням, або змушують людей, як свідків і співсвідків, будувати дім як місце і простір уразливості, небезпеки та насильницької травми²⁵. Спогади можуть викликати ностальгію в пам'яті за Батьківщиною, місцем народження чи дитинства. Для деяких людей дім стає місцем розлуки з дитинством, проте він все одно залишається в дорослому житті як ностальгічний спогад, до якого особа реферує згодом. Однак, за словами професорки економіки Джорджтаунського університету у Сполучених Штатах Америки Сьюзен Вромен, ностальгія пропонує світ, у якому біль і страждання були усунені. Це дозволяє вибірково наголошувати на позитивному аспекті, що має важливі наслідки як для індивідуальної, так і для колективної ідентичності. Крім того, ностальгія може функціонувати як засіб непокори проти спроб стерти чи заперечити минуле²⁶.

Отож, простір дому може залишатися в минулому, проте в образному, а не фізичному, просторі. Дім стає наче уявною точкою, куди неможливо повернутися фізично, що передбачає тугу за недосяжним минулим. Таким чином ностальгія охоплює щось більше, ніж туга за буквальними місцями чи реальними людьми. Вона зберігає спогади, минулі емоції і не дає зникнути пам'яті про покинуту домівку.

---

²⁵ Agnew V. Diaspora, Memory, and Identity: A Search for Home P. 10.

²⁶ Ibid. P. 64.

РОЗДІЛ II. «Я НЕ ЗНАЮ, ДЕ МІЙ ДІМ ЗАРАЗ. ВІДЧУТТЯ, ЩО В МЕНЕ ЙОГО НЕМАЄ»²⁷

2.1. Студії травми

Залежно від причини, покидання дому може стати глибокою травмою як для окремої людини, так і для цілого суспільства. Фізичні травми — рани на тілі, психологічні травми — рани душі. На відміну від тілесних, психологічні травми люди часто не помічають, намагаються витіснити, не пропрацювавши їх через страх та нерозуміння. Однак будь-які травми вимагають спеціального і глибокого «лікування». Після пережитого травматичного досвіду життя особи ділиться на «до» і «після», а бажання опанувати біль може розтягнутися на роки.

Зараз Україна знаходиться у стані війни із росією, люди вимушені покидати свої домівки. Деякі будинки зруйновані вщент, інші — у стані невизначеності, оскільки можуть стати знищеними у будь-який момент. Особисті історії людей вже транслюють появу нової колективної травми, навіть зважаючи на те, що війна ще триває. Проблема колективних травм є важливим концептом з погляду розуміння функціонування соціальних груп, зокрема, для демонстрації наслідків у наративі життя українців, що вимушено покинули дім після 24 лютого 2022 року.

З грецької мови, травма — рана на тілі, у психологічному вимірі — надлишковий досвід²⁸. Американська культурологиня, викладачка Корнелльського університету Кеті Карут у праці «Незатребуваний досвід: травма, розповідь та історія» стверджує, що саме особливість «надмірність» додає травмі важливої характеристики: соціум не може відповісти та опрацювати травматичні події одразу, відповідно реакція завжди є затриманою. Травматичні реакції виникають тоді, коли дія не дає результату: коли неможливими є будь-

---

²⁷ Кобзарєва В. *Інтерв'ю з Вікторією Кобзарєвою* / Кобзарєва Вікторія; інтерв'ю вела Мар'яна Гуменна // Тернопіль. – 2023. – Режим доступу до ресурсу:

<https://drive.google.com/drive/folders/1EgEdHbMLKUPzaIbtsx6verVbrD416cTy?usp=sharing> (5:27-5:35).

²⁸ Caruth C. *Unclaimed experience: trauma, narrative, and history*. London: The John Hopkins University Press, 1996. P.284.

які діяння, людська система самозахисту дезорганізовується. Німецька дослідниця Джудіт Герман у роботі «Психологічна травма і шлях до видужання: Наслідки насильства — від знущань у сім'ї до політичного терору» стверджує, що у травмованих людей порушуються базові структури самості, а ідентичність, сформована до отримання травми, незворотно руйнується²⁹. Тому травматичні події викликають глибокі та тривалі зміни у фізіологічному тонусі, емоціях, сприйнятті та пам'яті.

Переживаючи війну та втрачаючи дім, у людини відбувається вимушена зміна ідентичності, зникає звичне психічне відображення речей і подій, інтерпретацій і значень. Для того, щоб одержати зовнішнє відображення, спершу особі треба описати те, що з нею відбувається, а слова у стресових ситуаціях часто викликають ще більшу паніку. Страждання відбувається від неможливості надати зміні своєї ідентичності внутрішньої форми і сенсу³⁰. Австрійський психолог та невролог Зигмунд Фройд стверджує, що воєнні неврози є наслідком конфлікту в «єго», а також «переляку». Він наводить приклад такої травми із життєпису законодавця єврейського народу, першого священного автора Мойсея. Дослідник розмірковує про двох Мойсеїв, один із яких мусив піти у вигнання, пройшовши через те, що можна назвати травматичним досвідом, від якого інший був позбавлений³¹.

Відтак, важливо зазначити, що кожна особистість має особливу реакцію на пережиту травму: «Травматичні рани, нанесені людям, можуть поєднуватися, щоб створити особливий настрій (...), який відрізняється від суми індивідуальних ран, які його складають»³². Травма є «заразливою», інформація може пов'язуватися не лише з особистим досвідом пережиття ситуацій, але й із тим, де індивіди не були безпосередніми жертвами. До того ж колективній травмі

---

²⁹Герман Дж. Психологічна травма і шлях до видужання: Наслідки насильства - від знущань у сім'ї до політичного терору. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015, 64 с.

³⁰ Kaplan E. Trauma Culture The politics of terror and loss in media and literature / E. Ann Kaplan. – London: Rutgers University Press, 2005. P.205.

³¹Caruth C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative and History / Cathy Caruth. – London: The Johns Hopkins University Press, 1996. P.45.

³² Ibid. P.185 «Traumatic wounds inflicted on individuals can combine to create a special mood (...) that is different from the sum of the private wounds that make it up» (авторський переклад).

характерна необмеженість в просторі та часі: відсутність прив'язки до конкретної особи чи моменту. Травми, спричинені стресовими подіями, спершу можуть бути приватними, проте згодом переходять у сферу колективного, до прикладу: ураган, який залишив людей без даху над головою, епідемія, що вразила значні верстви населення, економічна криза, що призвела до масового безробіття тощо. Тож коли трапляються такі катастрофи, спочатку жертви стикаються з ними наодинці. Травма є власною і ще не розділеною, не пропрацьовано пліч-о-пліч, проте потім вона стає колективною³³. Таке ж відбувається із втратою дому — відсутність фізичної прив'язаності до місця та до людей, які весь час були поруч. Спершу трагедія «розщеплення» з домом здається особистою, проте утворюється наче сітка, яка переплітає людей через спільну травматичну подію.

Загалом для того, щоб визначити майбутнє, люди повинні впоратися із травматичним почуттями минулого. Зокрема, Кеті Карут пояснює, що травма особливо наголошує на проблемі незавершеності, а відповідно, і поверненні подій, поглиблюючи у поколіннях відчуття розриву, зокрема, між досвідом і формами його репрезентації³⁴. Саме в такому розриві із розумінням полягає сила травми: «Суть травматичної події формується відсутністю її асиміляції»³⁵. Травма закріплюється в історичній пам'яті, проходячи через декілька поколінь, та не дає навіть нащадкам повноцінно розвиватися. У роботі «Розповідь про травму» американський професор соціології Рон Еєрман та американський соціолог, засновник неофункціоналізму в соціології Джеффри Чарльз Александер ставлять питання, як відбувається процес того, що люди прагнуть повернутися у дім і на Батьківщину, яких вони не пам'ятають чи ніколи не знали. Відповідь на запитання дослідники дають, опираючись на приклад переміщення греків-

---

³³ Cultural Trauma and Collective Identity / [J. Alexander, R. Eyerman, B. Giese.]. – London: University of California press, 2004. – P.160.

³⁴ Caruth C. Unclaimed experience: trauma, narrative, and history. P.334.

³⁵ К. Карут, *Травма, время и история // Травма: пункты: Сборник статей / Москва: Новое литературное обозрение, 2009, 568с.*

кіпріотів з півночі острова на південь через Кіпрський конфлікт: травма не є індивідуальною, а — колективною³⁶.

За Зигмундом Фройдом, людина виходить з травматичної ситуації «очевидно неушкодженою», проходить крізь період латентності («інкубаційний період»), протягом якого травматичні симптоми не виявляються, а потім потрапляє у посттравматичний стресовий розлад³⁷. Таке повторення відбувається тому, що особа не повністю засвоїла травматичний досвід, а спогади стали не до кінця опрацьованими залишками величезних переживань. Російсько-американський історик культури, професор Принстонського університету Сергій Ушакін пояснює, згідно з фрейдівською теорією, що істеричні симптоми, викликані придушенням («провалами») пам'яті про травматичну подію, будуть інтерпретуватися як нав'язливе бажання її відтворення³⁸. Відтак: «Хворий не може згадати все витисненням (може бути, як раз найсуттєвіше). Він змушений повторювати витіснене як переживання теперішнього часу, замість того, щоб згадувати про нього як про частину свого минулого»³⁹. Травматичністю є неможливість описати, а не сам жах переживання. Людина підсвідомо хоче відкинути неприємний досвід, реальність та втекти від фактів, які завдали болю, проте вони відкладатимуться у колективній чи індивідуальній пам'яті.

Описуючи таку особливість травми, французький поет і філософ Поль Валері стверджував, що «наша пам'ять повторює нам те, з чим ми ще не змирились, що все ще нас переслідує»⁴⁰. Адже, із запізненням, неопанований досвід може повторюватися як бачення минулого (flashback): у практиках, мріях, снах, спогадах, галюцинаціях, компульсивному пошуку подібних обставин або

---

³⁶ Eyerman R. Narrating Trauma. On the Impact of Collective Suffering / R. Eyerman, C. Jeffrey, E. Butler Breese. — London: Paradigm Publishers, 2011. — P.29.

³⁷ Ibid. P.96.

³⁸ С. Ушакін «Нам этой болью дышать»? О травме, памяти и сообществах // Травма: пункты: Сборник статей/ Москва: Новое литературное обозрение, 2009, 13 с.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Caruth C. Unclaimed experience: trauma, narrative, and history. P.184 «Our memory repeats to us what we haven't understood» (авторський переклад).

псевдофобіях⁴¹. Ці численні симптоми посттравматичного стресового розладу поділяються на три основні категорії: «гіперзбудження» — постійне очікування небезпеки, «інтрузія» — незгладимий відбиток травматичного моменту, та «констрикція» — реакція заціпеніння, капітуляції⁴². При цьому, окрім наслідків, важливо брати до уваги способи передачі травми. Доктори психологічних наук Віталій Климчук та Вікторія Горбунова виділяють три найпоширеніші типи передачі травми. Перший — соціокультурний — передача на міжособистісному, культурному та соціальному рівнях через спілкування, виховання чи правила громади. Другий — епігенетичний, тобто успадкування нащадками наслідків через зміни в нервових системах, які зазнали травматичного досвіду, третій тип передбачає несвідоме відтворення поведінки родичів та їхніх установок⁴³. Наприклад, культурну травму через Кіпрський конфлікт 1974 року можна ідентифікувати в повсякденних ритуалах, через які люди намагаються символічно реконструювати втрачений дім у контексті тимчасового житла. Коли біженці-греки-кіпріоти розповідають про свій досвід через багато років після події, вони починають свої історії, наголошуючи на непередбаченому переміщенні, яке змусило їх залишити дім, нічого не взявши з собою: «Ми пішли ні з чим, лише те, що на нас було одягнуто»⁴⁴. За допомогою дискурсивних та тілесних спогадів, символічного відновлення окупованого дому, біженці та їхні родини регулярно згадують жахливу подію, роблячи її частиною повсякденного життя, цінностей, проте в такий спосіб і відбувається часткове «виліковування» від колективної травми. Тож зважаючи на усі характеристики травми та способи її передачі, вважаю, що травму, яку отримують українці у часі війни, зокрема,

---

⁴¹ К. Карут, *Травма, время и история // Травма: пункты: Сборник статей / Москва: Новое литературное обозрение, 2009, 561 с.*

⁴² Герман Дж. Психологічна травма і шлях до видужання: Наслідки насильства - від знущань у сім'ї до політичного терору. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015, 64 с.

⁴³ Климчук В. Горбунова В. *Психологічні наслідки Голодомору в Україні [Електронний ресурс] / В. Климчук, В. Горбунова // Історична правда. — 2021. — Режим доступу до ресурсу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/> (08.02.2022).*

⁴⁴ Eyerman R. *Narrating Trauma. On the Impact of Collective Suffering / R. Eyerman, C. Jeffrey, E. Butler Breese. London: Paradigm Publishers, 2011. P.174.*

пов'язану з покиданням дому, слід починати опрацьовувати вже зараз, адже вона вже торкається багатьох поколінь та однозначно торкнеться наступних.

Отже, травматичні події є особливими тому, що перевантажують звичні стратегії пристосування людини до життя, включаючи особистий контакт з насильництвом чи навіть смертю. Основна із характеристик травми, що переживається індивідом або навіть цілим суспільством, полягає не лише у повторюваності досвіду, але й у характерному забуванні та не повному опануванні подій. Оскільки травма не повністю опрацьовується в міру її виникнення, не має прив'язки до конкретного моменту, то проявляється в інший час і в іншому місці, а відтак має властивість передаватись між соціальною групою, між поколіннями, залишаючи слід на переконаннях та цінностях.

2.2. Опрацювання травми: етика культурної пам'яті

Травматичні події мають сильний вплив на пам'ять кожного суспільства, особливо, зважаючи на одну з основних характеристик неопрацьованої травми, що полягає у її поверненні — «рани образи та приниження продовжують кровоточити ще довго після того, як хворобливі тілесні ушкодження загоїлися»⁴⁵. Часто після отримання травматичного досвіду через ті чи інші обставини групи не можуть провести глибоке соціальне зцілення, тому відбувається процес «історичної амнезії». Тож, зважаючи на ці аспекти, важливо починати пропрацьовувати колективні травми, завдані російсько-українською війною, вже зараз.

Французький соціолог Моріс Альбвакс запропонував соціальний конструкт на позначення знань та інформації, які поширюються між двома або більше членами соціальної групи — колективна пам'ять⁴⁶. Колективна пам'ять, існуючи в багатьох проявах, змішує особливі риси групи та підсилює її ідентичність: спільні спогади передаються, зв'язуючи індивідів з групами. За

---

⁴⁵ Etkind A. *Warped Mourning*. Stanford: Stanford University Press, 2013. P.120 «*The wounds of insult and humiliation keep bleeding long after the painful physical injuries have crusted over*» (авторський переклад).

⁴⁶ Halbwachs M. *On Collective Memory*. Chicago: University of Chicago Press, 1992. P. 254.

дослідженням французького історика П'єра Нора, за пам'яттю групи не стоїть ні душа, ні об'єктивний дух, а приховується суспільство з його знаками і символами⁴⁷. Пам'ять складається з місць та образів. Щодо «речей» — це предмети, персонажі, події, факти, які є доказами пам'яті. Важливо те, що ці ідеї пов'язані з образами і часом, зосередженими в певних місцях, що створюються завдяки взаємодії історії та пам'яті. Тобто минуле пов'язане із майбутнім, час із безперервністю, а створення пам'яті передбачає діалог між ними, починаючи з місця, де індивідуальна та колективна пам'ять сходяться. Ця дія створення пам'яті чинить опір концепції реконструкції колективної пам'яті, яка гарантує соціальну наступність. Таким чином, спогади — це активний процес, за допомогою якого створюється сенс; вони не є просто сховищем фактів⁴⁸.

Розвиваючи теорію колективної пам'яті М. Альбвакса, німецький єгиптолог Ян Ассман використав термін «культурна пам'ять». Під цим поняттям дослідник має на увазі набір символів, текстів, зображень і ритуалів, притаманний кожному суспільству та кожній епосі⁴⁹. Завдяки цьому набору певна група людей передає бачення про себе зараз, а також колективне знання про минуле. За Я. Ассманом, коли об'єкти відокремлюються від «яскравих» спогадів, які людина переживала індивідуально, то спогади, які залишаються відкладеними в цих об'єктах, переходять у царину культурної пам'яті. Відтак, «наше сприйняття теперішнього великою мірою залежить від знання чи пригадування минулого», — стверджує професор кафедри соціальної антропології Кембриджського університету Пол Коннертон у праці «Як суспільства пам'ятають»⁵⁰. Матриці спогадів зберігають колективну і культурну традиції, щоб передавати наступним поколінням, що й забезпечує життя певної інформації. Культурна пам'ять своєю чергою поділяється на види. Зокрема, німецька історикиня і культурологиня Аляйда Ассман у книзі «Простори спогадів. Форми та трансформації культурної пам'яті» виділила її два

⁴⁷ Ассман А. Простори спогаду Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012, 143 с.

⁴⁸ Gonzalez Gonzalez G. El Objeto Y La Memoria. Santiago de Chile: Profesor Guía: Mauricio Barria Jara. 2016. P. 42.

⁴⁹ Ассман А. Простори спогаду Форми та трансформації культурної пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 2012, 143 с.

⁵⁰ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / пер. з англ. С. Шліпченко. Київ: Ніка-Центр, 2013, 184 с.

види — функціональну та накопичувальну. Функціональній пам'яті властиві групові зв'язки, вибірковість та орієнтація на майбутнє, накопичувальній — історичні науки, що становлять пам'ять пам'яті⁵¹.

Безпосередньо із поняттям «культурної пам'яті» пов'язаний концепт «постпам'яті», введений американською дослідницею румунського походження Маріанною Гірш, на позначення механізму передачі травматичного досвіду, від старших поколінь до молодших, які своєю чергою передають його між представниками свого покоління. М. Гірш умовно поділяє постпам'ять на сімейну та афіліативну. Сімейна постпам'ять передається вертикально, тобто від батьків до дітей. Проте спогади бувають не тільки особисті чи сімейні. Вони також можуть бути афілійовані — опосередковані публічними образами та історіями, які передаються із пережитих іншими подій. Так афіліативна постпам'ять є, по своїй суті, розширенням сімейної і поєднує в собі значно більшу кількість людей для передачі досвіду⁵². Зв'язок з минулим у постпам'яті утворюється не за рахунок процесу «пригадування», а через залучення уяви та проектування — «розробки»⁵³. Відтак, покидаючи або втрачаючи дім, людина зазнає травми, яка через усну історію, медіа, соціальні мережі переноситься на інших членів родини чи цілого соціуму. Таким чином, дім об'єднує пам'ять і тугу, ідейне, афективне та фізичне, просторове та часове, локальне та глобальне, позитивне та негативне у колективному вимірі. Німецький філософ і соціолог єврейського походження Георг Зіммель резюмує, що дім «включає в себе унікальний синтез аспекту життя і водночас особливий спосіб зародження, відображення та взаємозв'язку всього життя»⁵⁴.

Найбільший страх травмованої людини, у якої відсутній базовий стан фізичного спокою чи комфорту, — повторення моменту страху. Зіткнувшись з ненавмисною втратою цінного майна, більшість людей відчувають глибоке

---

⁵¹ *Ассман А.* Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. 356 с.

⁵² *Hirsch M.* The Generation of Postmemory. New York: Columbia University Press, 2012. P.309.

⁵³ *Ibid.* P. 309.

⁵⁴ *Rapport N.* Migrants of Identity: Perceptions of “Home” in a World of Movement / N. Rapport, A. Dawson. – New York: Bloomsbury USA Academic, 1998. P. 93.

почуття приниження себе⁵⁵. Таким чином, коли майно втрачається через певні зовнішні обставини, особи відчують горе, образу, гнів, схожі відчуття на втрату близької людини. Зрозуміло, що люди сприймають це, як втрату не лише матеріальних благ, а й частини себе. Крім того, порушення чиеїсь більшої домівки — сусідства — може спровокувати подібні емоційні реакції⁵⁶.

Так, насамперед травматичні події руйнують зв'язок між індивідом та спільнотою, а також — фундаментальні уявлення про безпеку, позитивну самооцінку та сенсовний порядок світу. Відчуття цінностей, людяності осіб, які вижили, залежить від відчуття зв'язку з іншим. У таких випадках відновлення жертв відбувається подібно, бо усі травматичні синдроми мають схожі характеристики. Основними його етапами є встановлення безпеки, реконструкція травматичної історії та відновлення зв'язків між постраждалими та соціумом⁵⁷. Таке відновлення важко проходить, зокрема, без сталої прив'язки до рідного дому та людей. До того ж, якщо вдома відбувалося насильство, сакральність і безпечність втрачається, людина не може більше почувати себе у захисті навіть у будь-якому іншому місці. Проте варто зазначити, що найчастіше колективні опрацювання таких подій впливають на загальний психологічний стан і видужання більш ефективно, ніж переживання травми наодинці. Групова солідарність надає найсильніший захист від страху та відчаю. Джудіт Герман стверджує, що це найпотужніший антидот від травматичного досвіду: «Травма ізолює; а група відновлює відчуття причетності. Травма соромить і таврує; група співпереживає та підтримує»⁵⁸. Віддзеркалюючись у діях інших, травмований повертає втрачену частину, а відчуття зв'язку з соціумом відновлюється виявом співпереживання іншої особи.

У книзі «Етика пам'яті» ізраїльський доктор філософії Авішай Маргаліт розкриває трикутник відносин, сторонами якого є пам'ять і турбота, турбота і

---

⁵⁵ Cooper Marcus C. House as a Mirror of Self. Berwick: Nicolas-Hays, 2006. P. 239.

⁵⁶ Ibid. P.242.

⁵⁷ Герман Дж. Психологічна травма і шлях до видужання: Наслідки насильства — від знущань у сім'ї до політичного терору. 12 с.

⁵⁸ Там само. 367 с.

етика, пам'ять і етика. Спільна пам'ять стосується насамперед людей у суспільстві, їх взаємодії (зокрема і турботи), а відповідно й етика дотична до цих двох аспектів. А. Маргаліт стверджує: «Пам'ять — це цемент, який поєднує «тісні» стосунки, і спільноти пам'яті є очевидним середовищем існування «тісних» стосунків і, отже, етики»⁵⁹. Дослідник аналізує етику пам'яті на двох рівнях: мікроетики та макроетики (етики колективів). Науковець встановлює відмінність між етикою та мораллю. Для позначення цього розрізнення автор розділяє людські відносини на «тісні» та «віддалені» («thick relations» та «thin relations»). «Тісні» — «в цілому наші відносини до близьких і рідних», а «віддалені» — «наші стосунки з незнайомцем та віддаленою людиною»⁶⁰. Відтак, мораль більш дотична до наших «віддалених» відносин, а етика — питання «тісних»⁶¹. Важливим аспектом є те, що спільна пам'ять дотична не тільки до «тісних» стосунків між живими, але й між мертвими⁶². А. Маргаліт концентрує увагу на пам'яті про минулі емоції, що має великий вплив й на етику. Ключовими поняттями етики пам'яті є властиві людям категорії, як прощення і забуття. Прикладом спільного рішення про забування може слугувати знищення персональних даних, інформації про катастрофу. Як стверджує, аргентинська письменниця Адела Беатріс Кохан, спираючись на праці давньогрецького філософа Арістотеля: «Те, що не забувається, залишається живим»⁶³. Ці слова дають розуміння, що антагоністичні сили співзалежні одна від одної. Їх можна розглядати з обох сторін: розуміння пам'яті у зв'язку із забуванням і забування у зв'язку з пам'яттю. Відтак необхідно вивчати забування як повний вимір, адже воно не могло би бути без існування чогось, що потрібно забути.

Забувати так само важливо, як і пам'ятати. Як каже французький філософ Поль Рікер у своєму тексті про пам'ять і життя: «Пам'ять без прогалин була б,

---

⁵⁹ Margalit A. *The Ethics of Memory*. London: Harvard University Press, 2002. P.8 «*Memory is the cement that holds thick relations together, and communities of memory are the obvious habitat for thick relations and thus for ethics*» (авторський переклад).

⁶⁰ Ibid. P. 232.

⁶¹ Ibid. P.110.

⁶² Margalit A. *The Ethics of Memory* P.110.

⁶³ Paz Gonzalez Gonzalez G. *El objeto y la memoria / Gabriela Paz Gonzalez Gonzalez*. – Santiago de Chile: Univesidad de Chile, 2016. P. 203.

бо совість пробуджує непосильний тягар»⁶⁴. Пам'ять залишає «сліди», як двері доступу та невіддільну частину пам'яті, розуміючи під ними будь-який елемент, місце, об'єкт і сенс, який є «відбитком» нашого минулого. Тобто акт запам'ятовування нерозривно пов'язаний з актами зберігання, відновлення, повторної інтерпретації, а завдяки постійній зміні контексту та руху, виходять різні значення, які не обов'язково відповідають правдивому відображенню реальності. Важливо також зазначити, що ця реконструкція, на якій базується акт пам'яті, спрямована на збереження залишків минулого, де, як додав німецький літературний критик, філософ та соціолог Вальтер Бенямін, «цей вимір порушує лінійність часу, а минуле, сьогодення і майбутнє об'єднуються»⁶⁵. Коли ми переосмислюємо наше минуле, створюємо оповіді про нього, які є кількома версіями, які допомагають перевизначити ідентичність із погляду сьогодення.

Поширення колективної пам'яті у суспільствах відбувається через інститути, як-от: архіви та мистецтво⁶⁶. Також — через усні чи письмові передання, від людини до людини: розв'язати ситуацію можна лише тоді, коли досягнуто зовнішньої реакції через наші вчинки і внутрішньої реакції⁶⁷. Загалом, акти запам'ятовування та пригадування є актами турботи і милосердя, оскільки пов'язані з прийняттям травми та навіть частковим опрацюванням⁶⁸. Вважаю, що виконання цих актів — свідоме рішення змінити ставлення до травматичних подій, «зцілитися» від негативного досвіду та виразити жалобу.

Своєю чергою, жалоба — це відповідь на стан іншого, на відміну від травми, що є відповіддю на стан, пережитий самим індивідом, як стверджує історик Олександр Еткінд у книзі «Невіджалуване горе». Колективні рамки пам'яті знову відкриваються у стані жалоби. Жалоба завжди є міметичною, тобто це своєрідні періодичні реакції на втрату, що тягнуть за собою символічну

---

⁶⁴ Ibid. P.61.

⁶⁵ Ibid. 133.

⁶⁶ Margalit A. The Ethics of Memory P.23.

⁶⁷ Герман Дж. Психологічна травма і шлях до видужання: Наслідки насильства — від знущань у сім'ї до політичного терору. 70 с.

⁶⁸ Margalit A. The Ethics of Memory. P. 36.

реконструкцію цієї втрати⁶⁹. Американський філософ та теоретик Домінік Ла Капра зазначив: «Робота жалоби — це процес перероблювання і звикання до реальності втрати або травматичного шоку шляхом їх спогадів і повторів; це процес перекладу, метафоризації та уособлення втрати»⁷⁰. Натомість О. Еткінд вводить особливе поняття «спотвореної жалоби» — особлива жалоба за втраченими життями, ідеями та ідеалами минулого⁷¹. Така «спотворена жалоба» — неправильна, тобто та, яка не відбулася. Переживання горя психоаналітики часто називають працею трауру — це процес, що складається з декількох фаз прийняття втрати та одужання. Перешкодами у роботі трауру стають небажання миритися зі втратою, неможливість ментально пристосуватися до нового життя. Відтак, існує чотири основні характеристики реагування на травму: заперечення, протест, відчай або ностальгія за дотравматичним минулим, самозвинувачення, кінцевою стадією є опанування горя та встановлення нових соціальних зв'язків⁷².

О. Еткінд наголошує на ролі обміну досвідом, відповідно, і важливості колективності, під час жалоби: хоча втрата може бути індивідуальною, жалоба — суспільна. Зараз бачимо, як одна людина може втратити дім, проте ціла група — співпереживати. Через цю особливість спільна пам'ять може бути виражена спадщиною абстрактних речей, як відносини, що передаються від людини до людини, а також — конкретних об'єктів. А. Маргаліт говорить про відтворення традицій чи зберігання ритуальних речей, як один з можливих варіантів реконструкції⁷³. Оскільки традиція, звички та прив'язаність до конкретно емоційно-забарвлених речей мають властивість зберігатися протягом років, попри накладання нових концепцій та розвитку альтернативних історичних ліній.

---

⁶⁹ Etkind A. *Warped Mourning*. Stanford: Stanford University Press, 2013. P.342.

⁷⁰ LaCapra D. *Representing the Holocaust: Reflections on the Historians' Debate* // *Probing the Limits of Representation: Nazism and the «Final Solution»* / S. Friedlander (ed.). Cambridge: Harvard University Press, 1992. P.127.

⁷¹ Etkind A. *Warped Mourning*. P.342.

⁷² Оприщенко А. «Не всі люди можуть витримати те, що сталося з іншим». *Розповідаємо, як комунікувати суспільству, що травмоване війною* [Електронний ресурс] / Анастасія Оприщенко // *Заборона*. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://zaborona.com/rozpovidayemo-yak-komunikuvaty-suspilstvu-shho-travmovane-vijnoyu/> (01.12.2022).

⁷³ Etkind A. *Warped Mourning*. P.61.

Отож, пам'ять діє як сила збереження, схожа на камеру зберігання. Колективна пам'ять — поняття, що об'єднує спогади людей, які пережили травматичну подію, чи навіть осіб, які не були безпосередньо дотичними до ситуації. Культурна пам'ять представлена групою символічних фігур, до яких прикріплені спогади, тому вона завжди залишається живою. Основними завданнями етики та моралі є саме аспекти людських відносин. Цілісність соціальних зв'язків залежить від успішності діяльності колективної пам'яті, а відчуття жалоби, траур та репрезентація втрати, що виявляється у різних видах, допомагають ефективніше опрацювати травму.

2.3. Біженство, як причина роз'єднання з домом

У світлі різноманітних досвідів в сучасному світі та складності «дому» як теоретичної концепції, можна говорити про фізичну структуру та відносин у просторі та часі. Тобто можуть бути позитивні чи негативні відчуття щодо дому або навіть змішані, трансформуючись від досвіду минулого, теперішнього чи мрій про майбутнє.

У кожній людській історії є розповіді про міграцію, і в кожній мові є ключові слова, які передають акт переселення з однієї місцевості в іншу. Слово з англійської мови «migration», згідно з Оксфордським словником англійської мови, походить від ідентичного слова середньофранцузької мови, де воно спочатку використовувалося для позначення переміщення людей (1495 р.), потім для людських душ (1585 р.), і, нарешті, до тварин (1770 р.). В англійській мові воно вперше було використано для позначення людей у 1527 році. Сьогодні «міграція» використовується не лише для людей і тварин, але й для будь-яких інших форм переміщення з одного місця в інше⁷⁴. Тобто міграція відноситься до будь-якого індивідуального або масового переміщення, яке може бути одноразовими та повторюваними через несприятливі чи критичні умови.

---

⁷⁴ Papadopoulou K.R. Involuntary Dislocation: Home, Trauma, Resilience, and Adversity-Activated Development. P. 56.

Своєю чергою міграція може бути «мимовільною» та «вимушеною», залежно від особистих причин мігранта. «Мимовільна» міграція підкреслює дії всупереч власному вибору, однак також є можливість ненавмисності. Наприклад, коли люди думають, що вони тимчасово залишають свої домівки, щоб уникнути перебігу складних боїв, маючи намір незабаром повернутися, але ненавмисно стають біженцями. «Вимушена» міграція зосереджує увагу виключно на силі, яка чиниться на людей, тоді люди вимушені покидати дім, всупереч їх власному бажаному вибору⁷⁵. Також окремо можна виділити термін «вигнання», що за своїм значенням передбачає болісне або покаральне покидання Батьківщини. Хоча вигнання може бути добровільним чи вимушеним, внутрішнім чи зовнішнім, загалом воно передбачає факт травми, неминучу небезпеку, як правило, політичну, яка робить будинок непридатним для безпечного проживання⁷⁶.

Якщо говорити про контекст України, то безліч людей стали біженцями через сучасну російсько-українську війну. Визначення «біженця» в міжнародному праві походить від Конвенції Організації Об'єднаних Націй про статус біженців 1951 року, в якій зазначено, що біженцем є будь-яка особа, яка: внаслідок цілком обґрунтованого страху піддатися переслідуванням за ознаками раси, релігії, національності, приналежності до певної соціальної групи чи політичної на думку, перебуває за межами країни свого громадянства і не може або, через такий страх, не бажає скористатися захистом країни, або яка, не маючи громадянства та перебуваючи за межами країни свого колишнього постійного проживання, не може або не бажає повернутися до неї⁷⁷. Своєю чергою, шукач притулку — це особа, яка шукає житло на підставі своєї заяви про статус «біженця». За оцінками Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, у 2004 році налічувалося понад 17 мільйонів шукачів притулку, біженців та інших осіб, яких це стосується⁷⁸. Багато вигнанців, біженців і

---

⁷⁵ Ibid. P.40.

⁷⁶ Ibid. P.40.

⁷⁷ Blunt A. Home. P. 219.

⁷⁸ Ibid. P. 220.

шукачів притулку стали свідками руйнування їхніх домівок через досвід «доміциду».

Термін «доміцид» був введений науковцями та географами Дугласом Портеусом і Сандрою Сміт та стосується навмисного руйнування дому, від окремих будинків до цілої держави, людьми з метою досягнення конкретних цілей, що спричиняє страждання жертв. Автори розрізняють «екстремальний» та «повсякденний» доміцид. Перший відноситься до «великих, запланованих операцій, які відбуваються епізодично в часі, але часто впливають на великі території та змінюють життя значної кількості людей, таких як війна та примусове переселення корінного населення»⁷⁹. На противагу, другий — відбувається постійно в усьому світі та може впливати на усіх, окрім заможних і тих, хто є його винуватцями. Наприклад, перепланування міст, економічна реструктуризація або розміщення громадських об'єктів. Однак варто розуміти, що не всі жертви доміциду стають біженцями, адже вони можуть залишатися в межах власної країни, тоді як біженці перетинають міжнародні кордони.

Зараз у світі ризику велика кількість людей, які пересуваються між країнами, як біженці, шукачі притулку, вигнанці, тимчасові чи постійні працівники, проте уявлення про дім є центральним в цих міграціях. Основна увага зосереджена на відчутті «вдома» у різних контекстах: емоційний, сімейний, соціальний, культурний, етнічний, мовний, духовний тощо. Переміщення може порушити відчуття дому, оскільки люди залишають або в деяких випадках тікають з одного дому в інший. Ці міжнародні переміщення також є процесами створення нового дому, оскільки почуття приналежності та ідентичності переміщуються простором, осідаючи в нових місцях⁸⁰. Життя мігрантів часто інтерпретується з точки зору коріння та маршрутів, покидаючи домівку чи цілу Батьківщину. Простори мігрантів формуються у зв'язку з досвідом, спогадами та уявленнями про Батьківщину і бажанням деяких повернутися. Міграція до нового місця життя означає перетин кордонів різного

---

⁷⁹ Ibid.P.220.

⁸⁰ Ibid. P.122.

виду, що може лякати, але також давати можливість особистісного зростання, що формує характер та ідентичність, яка після втрати дому стає роздвоєною. Кожна мимовільно переміщена особа має свою унікальну історію, досвід, страхи та очікування, і, тим не менш, усі вони переймають ідентичність біженця, мігранта чи шукача притулку. Таким чином, самоідентичність постійно взаємодіє з ідентичністю, яка їй надається: соціальна, колективна або приписувана⁸¹.

Однак, повертаючись, до теми пам'яті, саме вона надає можливість єдності ідентичності: людина є сукупністю наших спогадів, які дають приватне й постійне відчуття «я», зміна пам'яті означає зміну ідентичності. Також суть індивідуальної чи групової ідентичності пов'язана з почуття причетності, яке підтримується завдяки подіям, людям, місцям і об'єктам, які зміцнюють соціальні рамки, засновані на відмінностях і подібності з іншими. Натомість особи, що втратили чи покинули дім, згадуватимуть про втрати, пов'язані з помітними елементами їхньої особистості, наприклад, що вони втратили членів сім'ї, будинки, здоров'я, майно та роботу. Лише у контакті з цими сферами у майбутньому особи помітять їх відсутність і розуміють, що ці виміри справді були для них не лише важливими, але й сформованими частинами їхньої ідентичності, тож, вони відчують, що чогось не вистачає; вони почуватимуться «не вдома»⁸².

Отже, біженство тісно пов'язане із концепцією «втраченого дому», колективною та індивідуальною травмою, «розщепленням» з Батьківщиною та думками про повернення або, навпаки, формування нової дім в іншому місці. Своєю чергою, існування пам'яті пов'язане з потребою переосмислити групову та індивідуальну ідентичність. Переосмислюючи минуле, створюються нескінченні оповідання про нього, що допомагають постійно перевизначити ідентичність із сьогодення.

---

⁸¹ Ibid. P. 122.

⁸² Ibid. P. 129.

2.4. Історична рамка: сучасна російсько-українська війна

Колективне горе та травма з'являються через виникнення катастроф різного характеру: війна, стихійне лихо, теракт, економічні, соціальні чи політичні аспекти. Існує велика різниця між індивідуальним та колективним горем і травмою, що полягає в процесі поховання. Якщо людина, може поховати близьку людину — здійснити важливий символічний акт прощання та переміщення загиблого до іншого світу, — то колективну травму не можливо легко забути та поховати. Колективні травми часто супроводжуються не тільки загибеллю людей, але й економічними, індустріальними та політичними наслідками. Такою колективною травмою для української нації стала російсько-українська війна.

Відкрита російсько-українська війна розпочалася у 2014 році, проте цьому передувала ціла низка подій. Зокрема, Революція Гідності, що тривала з 21 листопада 2013 року по лютий 2014 року. Вона розпочалася з Євромайдану, коли молодь почала протестувати проти невідписання экс-президентом України Віктором Януковичем угоди про асоціацію з Європейським Союзом. Події 20 лютого того ж року на вулиці Інститутській у місті Києві увійшли в новітню історію України, як «кривавий четвер», коли від куль снайперів загинуло 106 людей («Небесна Сотня»). Натомість Революції Гідності передувала Помаранчева революція 2004 року. Поштовхом для подій Помаранчевої революції стали масові фальсифікації під час президентських виборів, внаслідок яких переможцем було оголошено Віктора Януковича. Через масові протести Верховний Суд України призначив повторний другий тур виборів, у якому переміг Віктор Ющенко. Тоді ж прийнятими були також зміни до Конституції, які істотно обмежували повноваження президента⁸³.

---

⁸³ Відділ зв'язків із громадськістю. *Уроки Помаранчевої Революції та Революції Гідності - непомирущі* [Електронний ресурс] / Відділ зв'язків із громадськістю // Волинський національний університет імені Лесі Українки. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://vnu.edu.ua/uk/articles/uroki-pomaranchevoyi-revoluciyi-ta-revoluciyi-gidnosti-neprominushchi> (01.12.2022).

Після того відбулося російське вторгнення в півострів Крим та його тимчасова окупація 20 лютого 2014 року. У квітні цього ж року розпочалося вторгнення російських військ на територію Донбасу та створення так званих Донецької та Луганської «народних республік». Наступного року російську федерацію визнали агресором. Станом на березень 2015 року, майже два мільйони осіб покинуло власні домівки внаслідок війни на Донбасі, та понад один мільйон осіб став внутрішньо переміщеними особами з Донбасу та Криму⁸⁴. «Раніше я постійно думала, як повернутися додому, думала, що це можливо, все ж, це той стрижень, який тримав багато років. Але після того, як у жовтні минулого року з'їздила до Донецька (...) — надія згасла», — розповідає переселенка з Донецька Вікторія Кузнецова, яка тепер живе у Херсоні⁸⁵. Після руйнування найбезпечнішого, здавалося б, місця — дому, надія на спокійне життя зникає, з'являється недовіра та постійне очікування загрози ззовні.

З 24 лютого 2022 року розпочалося повномасштабне вторгнення росії в Україну, яке триває і досі. Влада російської федерації визнала ДНР та ЛНР як незалежні держави, натомість Верховна Рада України — росію — державою-терористом із тоталітарним неонацистським режимом. Основними передумовами виникнення протистояння росії й України, яке переросло у збройну агресію, є системна криза російської державності, яка трансформується російською політикою у намагання відновити російську імперію, утримати за собою світову гегемонію, втрачену з розпадом СРСР та економічним занепадом⁸⁶. Також відбувається нарощення дедалі більшої неприязні президента росії володимира путіна до України, жорстокішої пропаганди у російських медіа. Зокрема, тому Державний комітет телебачення і

---

⁸⁴ *Ukraine: Overview of population displacement (as of 23 March 2015)* [Електронний ресурс] // ОСНА. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://reliefweb.int/map/ukraine/ukraine-overview-population-displacement-23-march-2015> (01.12.2022).

⁸⁵ Дорош С. *Переселенці з Донбасу: "За що це нам?"* [Електронний ресурс] / Світлана Дорош // ВВС. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/06/160617_donbass_settlers_sd (01.12.2022).

⁸⁶ Дацюк А. *Український вектор геополітики Росії: Передумови війни. Частина 2* [Електронний ресурс] / Андрій Дацюк // Wayback Machine. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://web.archive.org/web/20171107031351/https://ua.112.ua/statji/ukrainskyi-vektor-heopolityky-rosii-peredumovy-viiny-chasty-na-2-171814.html> (01.12.2022).

радіомовлення України з літа 2014 року розпочав боротьбу з матеріалами сепаратистського й антидержавного характеру в медіа, а також процес розриву дипломатичних відносин з країною-терористом⁸⁷. Проте і досі російсько-українська війна розгортається на інформаційно-пропагандистському підґрунті, метою ворога є заволодіння свідомістю людей та породження страху, сумніву. Однак, попри культурну близькість України і росії, у двохтисячних роках ці країни розійшлися в різні боки: більшість росіян вибрало цінності виживання та підкорення, а більшість українців — цінності самовираження⁸⁸. Цю різницю українці доводять кожного дня, борючись із агресором за власну культуру, мову, територію, цінності, життя, дім. Одним з унікальних явищ цієї війни стало те, що на оборону незалежності виступили не лише самі українці, але й багато представників інших націй, які усвідомили, що ця війна є спільною.

Вже 23 лютого 2022 року президент України Володимир Зеленський оголосив надзвичайний стан на 30 днів для всієї України, за винятком Донецької та Луганської областей, які вже перебували у режимі надзвичайного стану з 2014 року. 24 лютого о п'ятій ранку російська федерація почала новий етап восьмирічної війни проти України. Володимир Путін стверджував, що ці дії є лише «спецоперацією». Натомість російські війська розпочали інтенсивні обстріли підрозділів Збройних сил України на сході та перетнули північно-східні кордони, а також завдали ракетних ударів по аеродромах і складах зброї по всій території України. Верховна Рада України одногolosно ухвалила запровадження воєнного стану. Цілями війни для росії є повний контроль над Донбасом та Південною Україною разом із сухопутним кордоном у Крим та Придністров'я. Дії, вчинені російською армією та керівництвом країни, Верховна Рада України визнала геноцидом української нації. Геноцид — подія, коли особа не може протидіяти діям та водночас розуміє, що їй загрожує екзистенційна небезпека. «Наша ситуація — найболочіший прояв колективної травми. Зараз українці

---

⁸⁷ Ситник О. *Історичні витоки російсько-української війни 2014 – 2017 років* [Електронний ресурс] / Олександр Ситник // Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <file:///C:/Users/user/Downloads/101541-Article%20Text-214427-1-10-20170515.pdf> (01.12.2022).

⁸⁸ Там само.

переживають подвійне навантаження: геноцид і війну. Це тиск на наше колективно ядро — самоідентичність», — стверджує українська гештальт-психотерапевтка Олена Ружинська⁸⁹.

До того ж, війна у сучасних умовах відрізняється надзвичайно швидким поширенням інформації та сильним психологічним тиском на все населення, а не тільки на невелику частину. З однієї сторони швидка інформованість дозволяє миттєво реагувати на події. З іншої сторони психологічний тиск дозволяє значно швидше посіяти паніку, розповсюдити дезінформацію та викликати прийняття неправильних рішень⁹⁰. Зараз виникає особливий феномен травматизації: під час читання новин про війну в різних точках світу, — думскролінг. Це постійна потреба перевіряти стрічку в пошуку новин про трагічні події. У випадку думскролінга людина відчуває різні симптоми травми — від панічних атак до депресії. Наприклад: «Зараз всі клієнти, з якими я працюю, підіймаючи тему насилля і війни, говорять: ми втратили безпеку, Буча та Ірпінь — це реальність, яка може статися з ними», — пояснює Олена Ружинська⁹¹.

Отже, війна за незалежність, як і попередні Революції, стали ознакою нового рівня розвитку української націоналістичної ідеології, коли більшість громадян країни приходять до розуміння необхідності захисту національних інтересів, поваги до цінностей і традицій. Травматизація досі триває, люди кожного дня втрачають домівки, горе та траур поширюються. У час війни не завжди можливо попроситися, поховати, оплакати втрачене, людина відмовляється вірити у найгірше, тоді розривається тісний зв'язок з рідними чи особливими місцями. Однак завжди є можливість обрати: прожити цей біль

---

⁸⁹ Оприщенко А. «Не всі люди можуть витримати те, що сталося з іншим». *Розповідаємо, як комунікувати суспільству, що травмоване війною* [Електронний ресурс] / Анастасія Оприщенко // Заборона. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://zaborona.com/rozpovidayemo-yak-komunikuvaty-suspilstvu-shho-travmovane-vijnoyu/> (01.12.2022).

⁹⁰ Ситник О. *Історичні витоки російсько-української війни 2014 – 2017 років* [Електронний ресурс] / Олександр Ситник // Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького. – 2017. – Режим доступу до ресурсу: <file:///C:/Users/user/Downloads/101541-Article%20Text-214427-1-10-20170515.pdf> (01.12.2022).

⁹¹ Оприщенко А. «Не всі люди можуть витримати те, що сталося з іншим». *Розповідаємо, як комунікувати суспільству, що травмоване війною* [Електронний ресурс] / Анастасія Оприщенко // Заборона. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://zaborona.com/rozpovidayemo-yak-komunikuvaty-suspilstvu-shho-travmovane-vijnoyu/> (01.12.2022).

повноцінно чи намагатися забути, неопрацювавши травми, що нагадуватимуть про себе у майбутньому.

РОЗДІЛ III. «КОНЦЕПТ ОБ'ЄКТІВ ЯК МОВЧАЗНИХ СВДКІВ»⁹²

3.1. Усна історія як метод передачі пам'яті

Часто травматичні спогади від страшної події люди намагаються витіснити, не згадувати та не говорити про них. Після завершення важливих колективних трагедій факти їх підтвердження втрачаються, а згодом живих свідків залишається все менше. Усна історія як метод історичної науки дозволяє зберегти свідчення безпосередніх учасників, які часто залишаються забутими. Своєю чергою, життєві історії допомагають вивчити спогади, практики, досвід людей через їхні власні слова, чи то у тексті (щоденники, мемуари, листи та автобіографії), чи то особисто (інтерв'ю, дискусії у фокус-групах, робота зі спогадами та етнографічні дослідження). Усна історія — двосторонній процес, що залишається живим, на відміну від письмових джерел, за допомогою її методів можна зібрати пазли-історії та скласти цілісну картину ситуації.

Термін «усна історія» вперше запропонований французьким письменником Жулем Амаде Барбе д'Оревіллі у 1852 році. Це науковий напрям в історії, методом дослідження якого є глибинні інтерв'ю біографічного характеру⁹³. Він існував ще до виникнення писемності, тому й посідає чільне місце у суспільстві загалом. Починаючи з античних часів, історики довіряли свідченням очевидців про важливі події. Зокрема, «батько історії» Геродот, свої оповіді про греко-перські війни, створював на основі свідчень, які збереглися в пам'яті очевидців. Проте у XIX столітті, з розвитком академічної історії, першочергове місце зайняли архівні пошуки та писемні джерела. Однак такі етапи, як збереження традиції польових досліджень, встановлення контакту з іншими дисциплінами, усвідомлення валідності усного свідчення та зростання доступності портативних магнітофонів, — стимулювали розвиток усної історії, особливо після Другої світової війни. Перший організований усноісторичний

---

⁹² Дірявка С. *Інтерв'ю з Софією Дірявкою*/ Дірявка Софія; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. – 2023. – Режим доступу до ресурсу:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuqleKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing> (24:09).

⁹³ Thomson P. The voice of the past. Oral history. New York: Oxford University Press, 2000. P. 384.

проект був ініційований професором Аланом Невінсом у Колумбійському університеті Нью-Йорка 1948 році. Його інтерес до архівування записів спогадів представників «еліти білих чоловіків» був визначальним і репрезентував усю тогочасну усноісторичну діяльність у США. Тоді термін «усна історія» набув поширення.

Усна історія побудована навколо людей, чим робить менш формальною звичайну історію, сприяючи радикальному перетворенню її соціального сенсу. Ще одним завданням постає принесення історії всередину спільноти, щоб зробити її спільним надбанням та допомогти менш захищеним набутти впевненості. За допомогою усної історії, можна змінити сам фокус історичної науки, ініціювати нові напрями досліджень, а при фіксації розповідей — повернути людям, які її творили і переживали, центральне місце, даючи можливість заговорити на повний голос. Наприклад, життєві історії про дім розкривають приховані історії, які резонують у колективній місцевості. До того ж часто у дослідження увага звертається на більш глобальні речі, залишаючи певні історії маргіналізованими, як і предмети, як дім, сімейне життя: «Інтерв'ю з усною історією є особливо показовими, наприклад, коли ми дізнаємося про те, як домівки та домашнє життя змінювалися з часом, про домашню роботу, домашні технології, структуру домашнього господарства та сімейні стосунки, а також про ширше відчуття того, що ви вдома або не вдома через розповіді про міграцію та переміщення»⁹⁴. Австралійський дослідник Алістер Томсон у своїй книзі «Голос минулого. Усна історія» стверджує, що усна історія сприяє контактам — отже, і порозумінню — між соціальними класами та поколіннями⁹⁵. Наприклад, у рамках формування колективної та індивідуальної пам'яті, розповіді використовуються для характеристики спільнот чи індивідів, а також для передачі їх поглядів.

Усна історія тісно зв'язана зі спогадами, історична цінність яких ґрунтується на трьох сторонах. По-перше, вони надають важливу інформацію

---

⁹⁴ *Blunt A.* Home. P. 35.

⁹⁵ *Thomson A.* The voice of the past. Oral history. P. 34.

про минуле. По-друге, спогади здатні відобразити як індивідуальну, так і колективну свідомість. По-третє, жива мова та людський фактор стають сильними сторонами усних джерел, адже через слова можуть відкриватися незвичні аспекти пережитого⁹⁶. Однак, якщо інтерв'ю охоплюють далі минуле, з'являється додаткова можливість спотворень, пов'язаних зі змінами у сфері цінностей та норм, а також роботою самої пам'яті. На початку 1970-х років виникла критика усної історії, що базувалася на впевненості у тому, що пам'ять зазнає певних перетворень внаслідок фізичного слабшання та ностальгії людини у літньому віці, особистих упереджень інтерв'юєра та інтерв'ююваного, впливу колективних ретроспективних версій минулого. Проте вже незабаром історики перетворили ці «мінуси» методу на переваги. Стверджуючи, що так звана ненадійність пам'яті є одночасно її силою, а суб'єктивність спогадів дає ключ для розуміння не тільки значень історичного досвіду, але також відносин між сучасним та минулим, між спогадом та особистісною ідентичністю, між індивідуальною та колективною пам'яттю. Італійський усний історик Алессандро Портеллі стверджує: «Особливості усної історії — усність, оповідність/нарративність, суб'єктивність, «відмінна правдоподібність» пам'яті та взаємозв'язок між інтерв'юєром та інтерв'ююваним — мають розглядатися радше як сила, а не слабкість, як джерело, аніж проблема»⁹⁷.

Австрійський письменник та журналіст, спеціаліст із східноєвропейської історії Мартін Поллак у книзі «Топографія пам'яті» намагається подорожувати пам'яттю: спогади всіх свідків є надзвичайно важливими: і жертв, і винуватців, і глядачів. Адже наша пам'ять здатна перемішувати їх, дофантазовувати (Мартін Поллак зазначає, що у психології цей процес називається терміном «фальшивий спогад»). Спогади можуть досить тривалий час приглушуватися і замовчуватися, якщо вони є неприємні чи негативні, як-от у випадку із злочинною ексгумацією

---

⁹⁶ Ibid. P. 174.

⁹⁷ Томсон А. *Усна історія: теорія* [Електронний ресурс] / Алістер Томсон // Схід/ Захід. Випуск 11–12. Спеціальне видання. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: https://keui.files.wordpress.com/2010/12/02_thomson.pdf (09.12.2022).

під час Другої світової війни у палацовому парку в Радзейовіцах у Польщі⁹⁸. Очевидців було багато, проте всі надавали перевагу мовчанню. Знайшовся тільки один сміливець, який вперше за багато років розповів про таке жорстоке поводження з людьми. Злочинці говорять менш охоче, ніж жертви. Їхні спогади рідко є достовірними, вони неповні, інтерпретовані за власною вигодою. Такі спотворення чи умовчування не є повністю негативним явищем, вони все одно є формою спілкування. Респондент при розмові наче заново переживає минулі події, проте тепер може «забувати» незручні питання, а іншим — приділяти надмірну увагу. Такий аспект може свідчити про неопрацьованість травматичного досвіду і страх про нього говорити, однак саме проговорення, відчуття жалю та емпатії до іншого є одними з ключових моментів опрацювання травми. Оповідач розповіддю відтворює історію, моделює своє минуле, відповідно до нового досвіду, світогляду, установок та психологічного стану: «Факти, які люди пам'ятають (або забувають), самі по собі є тим матеріалом, з якого робиться історія»⁹⁹. Також суб'єктивність, що може вважатися слабким місцем усних джерел, не є однозначно негативною характеристикою, адже навпаки може надати унікальну цінність: «Суб'єктивність є предметом історичної науки не меншою, ніж очевидні факти. (...), тобто фактом є те, що інформант у це вірить, не менше ніж те, що дійсно сталося»¹⁰⁰.

Однак за А. Томсоном, перевагами інтерв'ювання є те, що звукозапис є точнішим свідченням про спілкування, ніж письмова форма. Адже він передає всі особливі риси спілкування: у записі містяться саме ті слова, що були вимовлені, а разом із ними і соціальні «ключі» — нюанси невпевненості, гумору, удавання та діалект оповідача¹⁰¹. Друкований текст важко спростувати, а з оповідачем можна одразу посперечатися, та, на відміну від письмового, усне свідчення не можна повторити слово в слово.

---

⁹⁸ Мартін Поллак. *Топографія пам'яті* / пер. з нім. Христина Назаркевич. Львів: Човен, 2018. 7-13 с.

⁹⁹ Thomson A. *The voice of the past. Oral history*. P. 163.

¹⁰⁰ Ibid. P. 163.

¹⁰¹ Ibid. P. 131.

Варто зазначити, що моє дослідження взятих інтерв'ю із українськими біженцями 2022 не торкає далекого минулого, це дослідження радше усної історії незавершеного минулого. Метою є зберігання пам'яті, поки вона є свіжою та позбавленою нашарувань часу і подальших інтерпретацій. Російсько-українська війна, про яку говорять сучасні свідки, ще триває, тож її складно відокремити від інших контекстів, поки немає чіткого уявлення, якими будуть її подальші історичні інтерпретації. Однак правильно зібрані свідчення допоможуть зрозуміти взаємодії та практики використання усної історії як методу дослідження «незавершеного минулого». Також познайомлять з можливостями усної історії при студіюванні як кризових та поворотних, так і рутинних щоденних подій історії нашої країни минулого століття¹⁰².

Отже, усні свідчення, перетворюючи «об'єкти» дослідження на «суб'єкти», дозволяють створити не лише багатшу, але й достовірнішу історію власними словами. Опрацьовані та опубліковані на загал усні історії дають можливість поглибити історичні моменти, виявити суспільну жалобу та частково опрацювати травматичні події на колективному рівні. Також одразу зібрана інформація може слугувати доказами вчинення злочинів росії проти українського народу.

3.2. Ментальні та фізичні зв'язки українських біженців 2022 з втраченим домом

Дім — багатошаровий концепт, який можна розібрати на безліч складових, він є неначе тілом, що складається з багатьох органів, і має безліч функцій та відчуттів. Я ж зосереджую свою увагу саме на ментальних та фізичних обрисах втраченого дому через початок повномасштабної війни в Україні. Для того, щоб дізнатися, яку прив'язку мають українські біженці до дому, я та моя колега Анастасія Боднарук взяли п'ятнадцять інтерв'ю у респондентів, які покинули дім після 24 лютого 2022 року. Досліджуваний фокус культурології — життя та

---

¹⁰² Там само.

первинний досвід персонажів: збирання інтерв'ю з українськими біженцями 2022. Тобто особистий досвід людей, які самі були змушені покинути чи взагалі втратили свій дім через певну систему — війну. Важливою для нас була вікова категорія: респонденти віком від 18 до 25 років, адже роздуми та відчуття людей саме цього віку є найбільш зрозумілими для нас, не виникає додаткова трудність: сильний розрив між досвідами поколінь. Також до уваги ми брали географічні та хронологічні межі: людина мала проживати на території України до початку повномасштабної війни та покинути свій дім після 24 лютого 2022.

Наше дослідження поділялося на декілька етапів: пошук біженців, що покинули дім після 24 лютого, створення анкети із запитаннями, проведення інтерв'ю та аналіз. Багато людей охоче відгукнулися на запит інтерв'ю, проте все ж були й ті, які через страх звикли ігнорувати тему війни та дому: мозок відмовляється пам'ятати великі травматичні події, блокуються емоції та пережиття. Тож респондентів вдалося знайти, використовуючи переважно соціальний капітал, серед друзів та через знайомих. Однак у будь-якому випадку для того, щоб діалог таки відбувся, потрібно налагодити контакт та показати щире зацікавлення в історіях: «Відновлення соціальних зв'язків починається з розуміння того, що ти не сам»¹⁰³. Вже під час розмови респонденти відкривалися та знаходили самі для себе особливий зв'язок і пояснення травми війни, яку пережили, та теперішнім відчуттям дому. Крім того, ці розмови стали терапевтичними, адже дали можливість хоча б частково опрацювати травму і відчуття, що проговорення та відчуття підтримки є важливими елементами «виліковування».

На базі записаних свідчень, взятих інтерв'ю у п'ятнадцяти респондентів, які мають різні досвіди виїзду з різних міст України, та зараз проживають у різних країнах: Австрія, Німеччина, Польща, Канада, — вдалося сформувані спільні закономірності відчуття дому, травми втрати дому, пам'яті про дім, забраних речей та об'єктів, за якими особи сумують. Так, через подібні спогади та

---

¹⁰³ Margalit A. *The Ethics of Memory*. London: Harvard University Press, 2002.

рефлексії респондентів, можна говорити, що втрата дому через війну не є лише індивідуальною травмою, але — колективною, що накладає слід на поведінку українців, втрата дому змінює статус людини, також її ідентичність, а пам'ять та ностальгія не дають минулому залишитися позаду, воно тісно сплетене з теперішнім.

Відтак, відчуття дому після його покидання різко змінилося у всіх респондентів. За А. Ассманом, пам'ять складається з місць та образів. Оскільки місця для біженців стали недоступними, то залишилися образи, як спогади про дім. Респонденти згадували про відчуття розриву, нестабільності, а покидання власної домівки ставало наче «кінцем цілої епохи»: «Я втратила своє майбутнє, бачення майбутнього, я залишила все, втратила відчуття стабільності»¹⁰⁴.

За Мері Дуглас, дім є прикладом регулярних справ і речей, а також як фізичний простір, у якому реалізуються певні общинні практики¹⁰⁵. Відтак без фізичної можливості перебувати у власному домі, втрачено фундаментальне відчуття безпеки, захищеності та стійкості, респонденти часто згадували, що тепер в них немає чіткої відповіді, де їх дім, немає точки А (покинутого дому), немає точки Б (відчуття «вдома» у новому місці). Церкви, школи, вокзали, станції метро, домівки чужих людей стали тимчасовими домами для усіх біженців на їхньому шляху. Відбувався наче процес «переходу», за французьким і швейцарським етнографом Арнольдом ван Геннепом, зміна ідентичності до «вимушеного» мігранта, біженця, бездомності. Відчуття постійності дому, як місця, до якого можна повертатися, зникло, натомість виникло відчуття тимчасовості просторів дому: «Дім — будь-яке місце, де я ночую», «Дім там, де добре. *Ubi bene, ibi domus*», «Я вміщаюся у валізку», «Дім — це про людей, це також безумовно про місце. Дім — це там, де є ми»¹⁰⁶. Навіть при такому відчутті

---

¹⁰⁴ Горковенко К. *Інтерв'ю з Катериною Горковенко*/Катерина Горковенко; інтерв'ю вела Мар'яна Гуменна// Тернопіль. — 2023. — Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1EgEdHbMLKUPzaIbtsx6verVbrD416cTy?usp=sharing> (2:19-2:22).

¹⁰⁵ *Rapport N. Migrants of Identity: Perceptions of "Home" in a World of Movement*. P. 106-107.

¹⁰⁶ Рудьов М., Аріна. *Інтерв'ю з Михайлом Рудьовим та Аріною* / Рудьов Михайло, Аріна; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. — 2023. — Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing> (47:10-48:10).

дому як абстрактного конструкта або роздвоєності простору на різні країни, респонденти стверджували, що найбільша прив'язка існує таки до батьківського дому, де провели дитинство. Також почуватися «вдома» означає бути собою, це місце, де мають бути власні порядки, де враховується думка, немає осуду, це про людей, про затишок, про спогади, про дитинство. Респонденти згадували, що у нових домах вони відчуваються «чужинцями», неприйнятими, все не так, порівнюючи з Україною. Так працює ностальгія, яка охоплює як фізичні місця і людей, так і відчуття, що змушують почуватись у новому житлі «не вдома»¹⁰⁷.

Усі ці особливості відчуттів дому переплітаються з об'єктами, які люди взяли із собою, покидаючи домівки. Кожен об'єкт наділений не лише функціональністю, але й певним сенсом, спогадом, емоцією. Після аналізу усіх взятих інтерв'ю можна виділити загальні аспекти, які повторювалися. Насамперед, беручи перші інтерв'ю, ми стикнулися із неочікуваним фактом: люди нашого покоління радше є мінімалістами, не прив'язані до речей настільки сильно, як старші. Щобільше, після початку війни відбулася переоцінка речей, тож у відповідь часто чули фрази: «Найголовніше — життя», «Непрактичні речі — забаганки», «Я не сильно прив'язуюся до речей, важливіші люди», «Я зберігаю все в себе голові. Речі, які пов'язані з людьми є в телефоні»¹⁰⁸. Крім того, усі респонденти, виїжджаючи, мали надію повернутися якнайшвидше додому, за декілька місяців: «Я собі сказав: «Я приїду в цю квартиру, з цими людьми», — це був формат обіцянки собі, що я повернуся»¹⁰⁹. Українці відмовляли вірити у життя в новій реальності війни, відбувався етап заперечення дійсності, адаптації до нових умов, лише згодом прийшло розуміння, що, на жаль, війна швидко не завершиться. Відтак респонденти зазвичай брали із собою лише на перший час практичний зимовий одяг, без яскравих кольорів, щоб не

---

¹⁰⁷ Agnew V. *Diaspora, Memory, and Identity: A Search for Home*. P. 13.

¹⁰⁸ Горковенко К. *Інтерв'ю з Катериною Горковенко* / Катерина Горковенко; інтерв'ю вела Мар'яна Гуменна// Тернопіль. — 2023. — Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1EgEdHbMLKUPzaIbtsx6verVbrD416cTy?usp=sharing> (4:26-4:34).

¹⁰⁹ Рудьов М., Аріна. *Інтерв'ю з Михайлом Рудьовим та Аріною* / Рудьов Михайло, Аріна; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. — 2023. — Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing> (27:10-28:00).

виділятися, та засоби особистої гігієни. Дехто з біженців брав також техніку, інші — навпаки залишали вдома, з думкою, що під час війни не знадобиться. Натомість, з предметів, які не мають особливої практичної функціональності, найчастіше брали фото та м'які іграшки.

Загалом усі об'єкти, які люди найпершими забрали з собою, можна поділити на декілька підгруп за тими спогадами та відчуттями, з якими вони пов'язані. Найчастіше згадувалися речі, які символізують емоційний контакт з близькими людьми, тобто предмети, які мають будь-яку очевидну або підсвідому прив'язку до людей: друзі, батьки, родичі, кохана людина. Серед таких речей: улюблена палка (знайдена в парку на прогулянці з близьким другом), жовті штани (перша зустріч з друзями), іграшка восьминога (подарунок тата), запальничка (подарунок для хлопця), фігурка Майка Вазовськи (подарунок від батька), чашки (подарунки друзів), фото прабабці, фото друзів, листівки, підписані друзями, камінь для точіння ножів (подарунок дідуся), вазони (подарунки хлопця), парфуми (подарунок колишнього хлопця). Також ті люди, які мають домашніх улюбленців, згадували, що в першу чергу думали про те, як врятувати тварину, а потім — про себе. Окрім того, часто звучали згадки про речі, які пов'язані з певним важливим етапом життя: чорний топ (перша річ, куплена за власні гроші), машина (куплена за самостійно зароблені кошти), ведмедик без серця (улюблена іграшка дитинства): «Ведмедик без серця — подарунок брату, який я забрав собі. З ним пов'язане все моє дитинство, він був головним персонажем всіх моїх дитячих фантазій»¹¹⁰.

До того ж інтерв'ю можна зробити висновок, що професія або причетність до певної спільноти сильно впливає на значення індивідуальних речей, рід зайнятості — яскрава частина ідентичності. Наприклад, художниця Марго Саркісова, яка зараз живе у Відні, Австрія, «рятувала» цілий пласт дому: «всі важливі роботи-картини, диплом з академії, таблетки, підсвічники,

---

¹¹⁰ Рутьов М., Аріна. *Інтерв'ю з Михайлом Рутьовим та Аріною* / Рутьов Михайло, Аріна; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing> (37:10-35:16).

скетчбуки»¹¹¹. Студентка Вікторія Кобзарєва, яка зараз перебуває у Німеччині, взяла з собою свою пластову хустинку, як найважливішу для неї річ¹¹². Так і навпаки, вчителька англійської мови Валерія сумує за робочим столом, який купила для викладання перед початком повномасштабної війни, лікарка Марія, для якої важливе місце займає чистота та порядок, згадувала постіль, рушники, як предмети з дому, які хотіла б забрати, але не змогла. Не так яскраво виражено в інтерв'ю, проте також можна прослідкувати об'єкти, які символізують приналежність до нації, відчуття України як дому на вищому рівні. Зокрема, студент Михайло Рудьов, що проживає зараз у місті Відень, Австрія, забрав із собою відламаний ніс з монумента російського і радянського політичного діяча, організатора червоного терору В. Леніна. Пам'ятник В. Леніна повалили у рідному для хлопця місті Дніпро, відламаний ніс став символом повалення старого режиму та оновлення України¹¹³. Студентки Анастасія Топорова та Марія, що проживають зараз у Відні, Австрія, згадують, що забрали із собою гаманець із квитками з особливих місць, відвіданих в Україні, та камінь із Говерли, відповідно¹¹⁴. Ці об'єкти є наче символічною географічною прив'язкою до території походження, також вони нагадують про емоції зустрічей з друзями, адже Батьківщина — ландшафт історичної пам'яті, який пропонує вкоріненість у спільноті. Студентка Катерина, що проживає зараз у Канаді, взяла онтологію української поезії, яку купила напередодні війни. Мова — також важлива складова відчуття дому: окрім того, що це сильний маркер ідентичності, ми розмовляємо українською із тими, хто найрідніший, хто зрозуміє нас найкраще. Таким чином підтверджується теза про те, що існує дві групи передбачуваних

---

¹¹¹ Саркісова М. *Інтерв'ю з Марго Саркісовою*/ Саркісова Марго; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing> (49:13).

¹¹² Кобзарєва В. *Інтерв'ю з Вікторією Кобзарєвою*/ Кобзарєва Вікторія; інтерв'ю вела Мар'яна Гумєнна// Тернопіль. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1EgEdHbMLKUPzaIbtsx6verVbrD416cTy?usp=sharing> (4:27).

¹¹³ Рудьов М., Аріна. *Інтерв'ю з Михайлом Рудьовим та Аріною* / Рудьов Михайло, Аріна; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing> (26:10-27:03).

¹¹⁴ Топорова А. *Інтерв'ю з Анастасією Топоровою*/ Топорова Анастасія; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>.

«визначень» домів: фізико-географічний простір та відносини між людьми та домашніми просторами. Одночасно респонденти згадували за речі, які асоціюються саме з відчуттям комфорту, задоволення, відпочинку, зацікавленнь та тепла перебування у власному або батьківському домі: книги, піжама, капці, леги, посуд, машинка на пульта управління, вібратор, улюблена футболка.

Переходячи до наступного блоку, а саме: предметів, за якими люди сумують, адже не змогли забрати їх із дому, варто зазначити, що зв'язок з об'єктами можна згрупувати здебільшого за чотирма категоріями Дж. Ллойда: спогади, які викликають об'єкти, ритуали, які підтримують відчуття, естетичні практики дому, упорядкування чи безлад у домі¹¹⁵. Щодо першої категорії — зв'язок з об'єктами, то можна виділити: альбом зі школи, альбом з дитячими фото, м'які іграшки та вазони (подарунки), картина з відбитком лапки собаки, яка померла перед війною, коробки зі спогадами (memory boxes). До цієї ж категорії можна віднести об'єкти, які пов'язані з походженням, приналежністю до певної нації, родинною історією та ідентичністю. Зокрема, художниця Марго Саркісова не змогла забрати із собою у Відень асирійські газети, фото, листи, а також асирійську Біблію, які залишилися у бабусі з дідусем на Донеччині¹¹⁶. Студентка Катерина, що проживає зараз у Канаді, сумує за своєю вишиванкою — національна ідентичність, яку можна проявляти через традиційний одяг¹¹⁷. Студентка Люда, яка проживає у Відні, Австрія, не змогла забрати документи з українського університету, що теж вказують на ідентифікацію як українки, студентки та приналежності до певної групи вдома — українського університету¹¹⁸. До об'єктів з ритуальним значенням, тобто тих, за допомогою яких можна виконувати певну важливу повторювану функцію, можна віднести: записник, пластовий однострій, прикраси, полароїдний фотоапарат. Об'єкти, які

---

¹¹⁵ Lloyd J. Reimagining Home in the 21st Century. P.193.

¹¹⁶ Саркісова М. *Інтерв'ю з Марго Саркісовою*/ Саркісова Марго; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>.

¹¹⁷ Катерина. *Інтерв'ю з Катериною*/ Катерина; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>.

¹¹⁸ Люда. *Інтерв'ю з Людою*/Люда; інтерв'ю вела Анастасія Боднарук// Відень. – 2023. – Режим доступу до ресурсу: <https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>.

пов'язані з упорядкуванням домашнього простору та функціональністю: спальня, особливо ліжко, кухня (цілі важливі простори дому), посуд, мультиварка, кераміка, рушники, постіль. Також ті речі, що допомагають створити естетичні практики дому: гірлянди, статуетка Будди, склянки, свічка, яка «пострілює», як камін. До останніх можна також віднести об'єкти, пов'язані зі звуками дому — музикою: укулеле, платівки, програвач, акустична дідусева гітара, — та, на жаль, вони більше не звучать у нових домах респондентів. Продовжуючи тему сенсорних відчуттів, респонденти часто згадували за «смак» дому, який однозначно пов'язаний з домашніми рецептами та стравами, а запах дому — з готуванням страв на кухні чи в саду на вогні, а також запахом парфумів, власних або рідних людей. Таким чином, сенсорні відчуття також стають сильними маркерами тригерами дому, які нагадують про минуле і частково допомагають відтворити його у теперішньому новому домі.

Отже, на основі проаналізованих інтерв'ю з українськими біженцями 2022, можна підтвердити тезу про те, що зв'язок людини з втраченим домом продовжує існувати через ментальний простір. Через колективну та індивідуальну травму війни, траур, жалобу, зміну ідентичності та статусів відчуття дому однозначно змінилося після його покидання, відчуття безпеки та комфорту змінилося на нестабільність, «чужинець», «не вдома», розщеплення. Однак об'єкти, взяті із дому, все-таки є своєрідними зв'язками, що разом з ностальгією, не дають спогадам про покинутий дім зникнути. Предмети пов'язані із Батьківщиною, нацією, родинним корінням, родом зайнятості, ідентичністю, затишком та функціональністю дому, власними зацікавленнями чи важливими етапами життя. Однак найчастіше вони пов'язані зі значущими людьми — сім'я, друзі, родичі — так зберігається відчуття приналежності, емоційної прихильності та прийнятності. Відтак відчуття дому не зникає, воно трансформується під впливом усіх зовнішніх обставин та «станів винятку», залишається існувати у ментальних обрисах, а об'єкти, своєю чергою, стають опорними точками, які допомагають яскравіше відчувати та пам'ятати минуле вдома.

ВИСНОВКИ

Дім — складний конструкт, який вміщає в себе багато аспектів. Проте у моєму дослідженні у фокусі постали два обриси: ментальний та фізичний. Фізичний простір дому, за певних умов, може ставати недоступним для людини. Зокрема, ситуації ризику та «стану винятку», до прикладу сучасна російсько-українська війна, можуть назавжди перетворити дім на місце небезпеки. Відтак люди стають вимушеними мігрантами та біженцями, втрачаючи власні будинки.

Війна спричиняє утворення глибокої колективної травми, яка, як стверджують дослідники студій травми в проаналізованих мною роботах, не має прив'язки до конкретного моменту минулого. Вона закріплюється в історичній пам'яті, а наслідки будуть «делегуватися» поколінням нащадків, залишаючи слід на переконаннях та цінностях. У цих межах формується та функціонує індивідуальна пам'ять членів спільноти. Сама ж колективна пам'ять представлена групою символічних фігур та об'єднує спогади прямих свідків та навіть осіб, які не були безпосередньо дотичними до ситуації. Так повернення травматичних спогадів, проговорення ще досить «свіжої» трагедії, опрацювання на культурному рівні поступово перетворюється у справу міжнародного масштабу. Зокрема, усна історія як метод передачі пам'яті дозволяє індивідам розповісти власну історію в широкому контексті, частково опрацювати травму та залишити спогади як підтвердження злочинів росії проти українського народу. Мистецтво та культура, зокрема: експозиції, твори літератури, кінематографу, театру, художнього мистецтва та інші ініціативи, — також стають методами меморіалізації подій, дозволяючи виявити суспільну жалобу.

На травму війни накладається ще одна травма — покидання власного дому. Відчуття дому усіх респондентів змінилося: з місця безпеки, затишку, спокою дім перетворився на нестабільність, страх, відчуття себе «чужинцем», неприйняття. Однак проведене дослідження, взяті інтерв'ю підтверджують гіпотезу про те, що зв'язок з попередніми відчуттями власного дому все одно продовжує існувати через ментальні обриси, що містяться в об'єктах, які

українські біженці забирають із собою з дому після його покидання. Таким чином як фізичні, так і ментальні обриси поєднуються в загальну концепцію та сприйняття дому. Адже дім стає надійним сейфом-колекцією зібраних за життя речей та спогадів. Найчастіше забрані зі втраченого дому об'єкти пов'язані із близькими людьми, з відчуттям приналежності до української нації, з домашнім затишком, власними зацікавленнями чи важливими етапами життя. Через зовнішні фактори війни, зміну внутрішнього стану та дію ностальгії відбувається переосмислення об'єктів, які можуть нести певну функцію, найголовнішим завданням стає врятувати своє життя. Проте ці об'єкти завжди залишатимуться символічним виміром, який дозволяє відновити момент, повернувшись в минуле, або змусити людей, як свідків і співсвідків, будувати новий дім, при цьому тримаючи спогади у пам'яті, як в архіві.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Agnew V. *Diaspora, Memory and Identity: A Search for Home* // Vijay Agnew. – London: University of Toronto Press, 2005. P. 305.
2. Blunt A. *Home* // A. Blunt, R. Dowling. – London: Routledge, 2006. P. 346.
3. Caruth C. *Unclaimed experience: trauma, narrative, and history* // Cathy Caruth. – London: The John Hopkins University Press, 1996. P. 284.
4. Cooper Marcus C. *House as a Mirror of Self* // Clare Cooper Marcus. – Berwick: Nicolas-Hays, 2006. P. 318.
5. *Cultural Trauma and Collective Identity* // [J. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen]. – London: University of California press, 2004. P. 160.
6. Etkind A. *Warped Mourning* // Alexander Etkind. – Stanford: Stanford University Press, 2013. P.342.
7. Eyerman R. *Narrating Trauma. On the Impact of Collective Suffering* // R. Eyerman, C. Jeffrey, E. Butler Breese. – London: Paradigm Publishers, 2011. P. 29.
8. Halbwachs M. *On Collective Memory* // Maurice Halbwachs. – Chicago: University of Chicago Press, 1992. P. 254.
9. Hirsch M. *The Generation of Postmemory* // Marianne Hirsch. – New York: Columbia University Press, 2012. P.309.
10. Kaplan E. *Trauma Culture The politics of terror and loss in media and literature* // E. Ann Kaplan. – London: Rutgers University Press, 2005. P. 205.
11. LaCapra D. *Representing the Holocaust: Reflections on the Historians' Debate* // *Probing the Limits of Representation: Nazism and the «Final Solution»* / S. Friedlander (ed.). – Cambridge: Harvard University Press, 1992. P. 127.
12. Lloyd J. *Reimagining Home in the 21st Century* // J. 8. Lloyd, E. Vasta. – Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2017. P. 264.

13. Margalit A. The Ethics of Memory // Avishai Margalit. – London: Harvard University Press, 2002. P. 232.
14. Papadopoulos K. Involuntary Dislocation: Home, Trauma, Resilience, and Adversity-Activated Development // K. Renos Papadopoulos. – New York: Routledge, 2021. P. 256.
15. Paz Gonzalez Gonzalez G. El objeto y la memoria // Gabriela Paz Gonzalez Gonzalez. – Santiago de Chile: Univesidad de Chile, 2016. P. 203.
16. Rapport N. Migrants of Identity: Perceptions of “Home” in a World of Movement // N. Rapport, A. Dawson. – New York: Bloomsbury USA Academic, 1998. P. 256.
17. Thomson A. The voice of the past. Oral history // Paul Thomson. – New York: Oxford University Press, 2000. P. 384.
18. Ukraine: Overview of population displacement (as of 23 March 2015) [Електронний ресурс] // ОСНА. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <https://reliefweb.int/map/ukraine/ukraine-overview-population-displacement-23-march-2015> (01.12.2022).
19. Асман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті //Аляйда Асман. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 439.
20. Відділ зв'язків із громадськістю. Уроки Помаранчевої Революції та Революції Гідності - непомирущі [Електронний ресурс] / Відділ зв'язків із громадськістю // Волинський національний університет імені Лесі Українки. – 2022. – Режим доступу до ресурсу: <https://vnu.edu.ua/uk/articles/uroki-pomaranchevoyi-revolyuciyi-ta-revolyuciyi-gidnosti-neprominushchi> (01.12.2022).
21. Герман Дж. Психологічна травма і шлях до видужання: Наслідки насильства — від знущань у сім'ї до політичного терору. Львів: Видавництво Старого Лева, 2015. С. 416 .
22. Дацюк А. Український вектор геополітики Росії: Передумови війни. Частина 2 [Електронний ресурс] / Андрій Дацюк // Wayback

- Machine. – 2015. – Режим доступу до ресурсу:
<https://web.archive.org/web/20171107031351/https://ua.112.ua/statji/ukrainskyi-vektor-heopolityky-rosii-peredumovy-viiny-chastyna-2-171814.html> (01.12.2022).
23. Дорош С. Переселенці з Донбасу: "За що це нам?" [Електронний ресурс] / Світлана Дорош // ВВС. – 2016. – Режим доступу до ресурсу:
https://www.bbc.com/ukrainian/society/2016/06/160617_donbass_settlers_sd (01.12.2022).
24. Карут К. Травма, час і історія // Травма: пункти: Збірник статей / Москва: Новий літературний огляд, 2009. С. 561-569.
25. Климчук В. Психологічні наслідки Голодомору в Україні [Електронний ресурс] / В. Климчук, В. Горбунова // Історична правда. – 2021. – Режим доступу до ресурсу:
<https://www.istpravda.com.ua/articles/2021/03/24/159203/> (11.02.2022)
- .
26. Коннертон Пол. Як суспільства пам'ятають // пер. з англ. С. Шліпченко.– К.: Ніка-Центр, 2013. С. 184.
27. Мартін Поллак. Топографія пам'яті // пер. з нім. Христина Назаркевич. – Львів: Човен, 2018. С. 216.
28. Оприщенко А. «Не всі люди можуть витримати те, що сталося з іншим». Розповідаємо, як комунікувати суспільству, що травмоване війною [Електронний ресурс] / Анастасія Оприщенко // Заборона. – 2022. – Режим доступу до ресурсу:
<https://zaborona.com/rozpovidayemo-yak-komunikuvaty-suspilstvu-shho-travmovane-vijnoyu/> (01.12.2022).
29. Ситник О. Історичні витоки російсько-української війни 2014 – 2017 років [Електронний ресурс] / Олександр Ситник // Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Б. Хмельницького. – 2017. – Режим доступу до ресурсу:

<file:///C:/Users/user/Downloads/101541-Article%20Text-214427-1-10-20170515.pdf> (01.12.2022).

30. Томсон А. Усна історія: теорія [Електронний ресурс] / Алістер Томсон // Схід/ Захід. Випуск 11–12. Спеціальне видання. – 2008. – Режим доступу до ресурсу: https://keui.files.wordpress.com/2010/12/02_thomson.pdf (09.12.2022).
31. Ушакин С. «Нам этой болью дышать»? О травме, памяти и сообществах // Травма: пункты: Сборник статей / Москва: Новое литературное обозрение, 2009.

ДОДАТКИ

Додаток I. Опитник для інтерв'ювання

Опитник створено спеціально для проведення інтерв'ю з українськими біженцями 2022. В опитнику наведені основні питання розмови, в ході якої можливі додаткові питання.

Блок «Минуле»

1. Розкажи про себе (повне ім'я, вік, рідне місто, вид діяльності, де зараз проживаєш).

2. Опиши як відбувався виїзд з дому. Що ти відчував\ла в той момент?

3. Чи є в тебе відчуття, що ти щось втратив\ла? (коли ти покидав\ла свій дім).

4. Що б ти хотів\ла взяти з собою, але не зміг\змогла, покидаючи свій дім? За якими предметами ти найбільше сумуєш, і з якими спогадами вони пов'язані? Натомість які речі найпершими взяв\ла з собою?

5. Які предмети, які ти маєш з собою зараз, нагадують тобі про дім? Що це за предмети?

Блок «Теперішнє»

1. Яке місце ти (зараз) називаєш домом? Коли ти говориш про дім, до якого місця реферуєш?

2. Як проходило облаштування нового місця? Як ти почувався\лася, коли це робив\ла?

3. Чим для тебе є затишок? Що для тебе створює відчуття затишку? Які нові речі в новій вимушеній локації створюють для тебе відчуття дому?

4. Як пахне твій дім? Як він звучить (можеш відтворити ці звуки)? Який твій дім на дотик? Який він візуально (кольори, форми, світло)? Який смак асоціюється з домом?

Блок «Майбутнє»

1. Чи бачиш ти свій майбутній дім? Якщо так, то яким? Чи маєш ти сили на мрії про нову (оновлену стару) домівку?

2. Опиши минулий, теперішній, майбутній дім трьома словами або словосполученнями.

3. Чи є ще щось, про що ти б хотів\ла розповісти на завершення? З чим ти йдеш після цієї розмови (що ти відчуваєш, який «післясмак» залишився)?

Після розмови. «Малюнок»

Переглядаючи свою рефлексію, вилови один аспект (слово, фразу, тему, інсайт) і зобрази його на папері. Дозволь цьому малюнку розповісти одну з граней твоєї історії, пов'язаної з темою дому. Не обмежуй себе у формі вираження.

Додаток II. Інтерв'ю

Інтерв'ю зібрані для курсової роботи на тему «Дім після втрати дому: ментальні та фізичні обриси втраченого дому для українських біженців 2022».

Інтерв'юєрка: Гуменна Мар'яна.

1. Респондентка: Анастасія Зозуля.

Дата: 02.03.2023.

Локація: м. Тернопіль, Україна.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1EgEdHbMLKUPzaIbtsx6verVbrD416cTy?usp=sharing>

2. Респондентка: Катерина Горковенко.

Дата: 02.03.2023.

Локація: м. Тернопіль, Україна.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1EgEdHbMLKUPzaIbtsx6verVbrD416cTy?usp=sharing>

3. Респондентка: Марія.

Дата: 04.03.2023.

Локація: м. Тернопіль, Україна.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1EgEdHbMLKUPzaIbtsx6verVbrD416cTy?usp=sharing>

4. Респондентка: Вікторія Кобзарєва.

Дата: 05.03.2023.

Локація: м. Тернопіль, Україна.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1EgEdHbMLKUPzaIbtsx6verVbrD416cTy?usp=sharing>

5. Респондентка: Валерія Салимовська.

Дата: 06.03.2023.

Локація: м. Тернопіль, Україна.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1EgEdHbMLKUPzaIbtsx6verVbrD416cTy?usp=sharing>

Інтерв'юерка: Анастасія Боднарук.

6. Респондентка: Софія Дірявка.

Дата: 26.02.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

7. Респондентка: Анастасія Гатценко.

Дата: 27.02.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

8. Респондентка: Анастасія Топорова.

Дата: 02.03.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

9. Респондентка: Катерина.

Дата: 03.03.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

10. Респонденти: Михайло Рульов та Аріна.

Дата: 05.04.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

11.Респондентка: Антоніна.

Дата: 28.02.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

12.Респондентка: Люда.

Дата: 12.03.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

13.Респондентка: Марго Саркісова.

Дата: 10.04.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

14. Респондентка: Марія.

Дата: 03.03.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

15.Респондентка: Ната Костенко.

Дата: 04.03.2023.

Локація: м. Відень, Австрія.

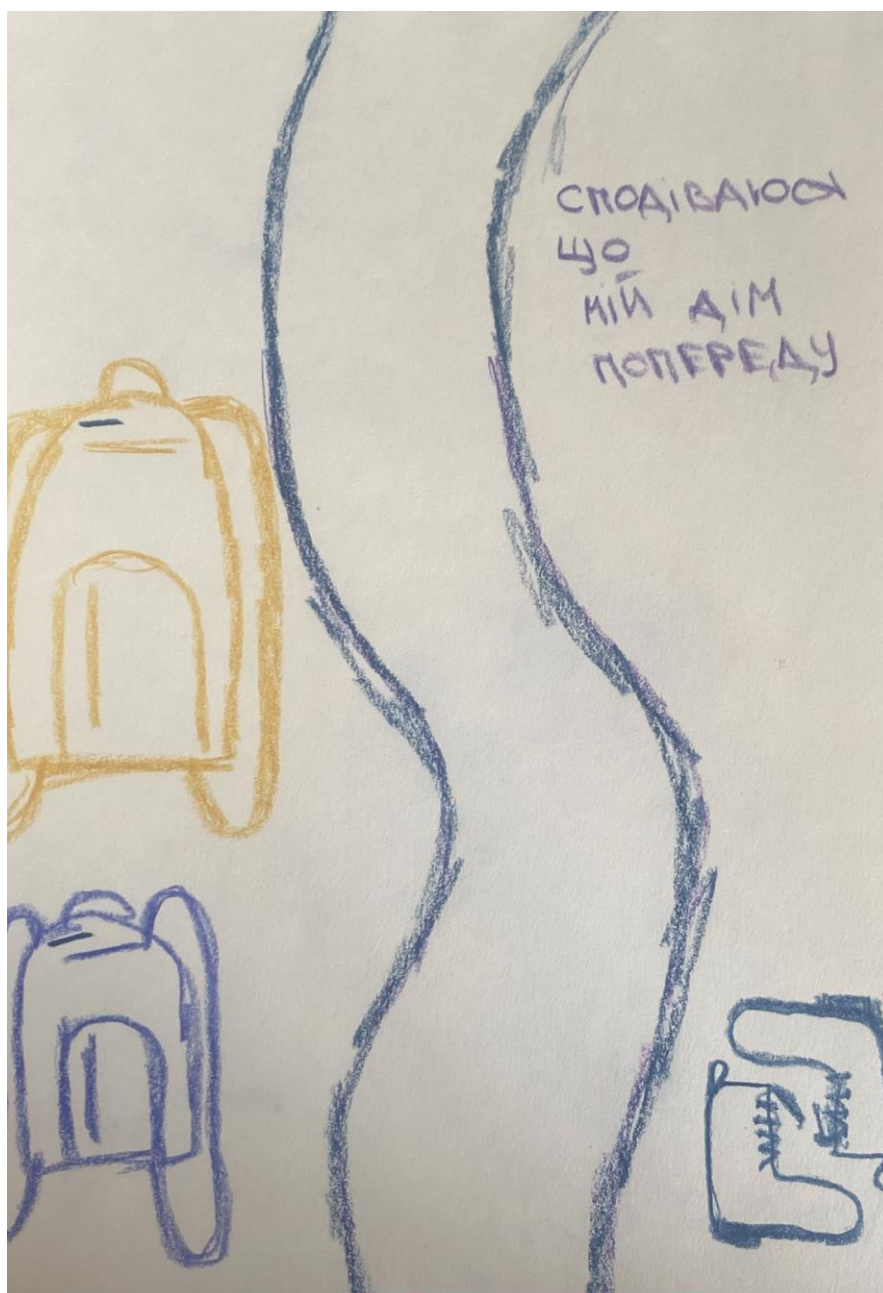
Запис:

<https://drive.google.com/drive/folders/1DL6qECuq1eKvDGs8paw84H15Hwr01Nf?usp=sharing>

Додаток III. Малюнки

Після інтерв'ю кожен респондент малював малюнок-рефлексію відповідно до теми, яка запам'яталася найбільше під час розмови. Завдання звучало так: Переглядаючи свою рефлексію, вилови один аспект (слово, фразу, тему, інсайт тощо) і зобрази його на папері. Дозволь цьому малюнку розповісти одну з граней твоєї історії, пов'язаної з темою дому. Не обмежуй себе у формі вираження.

1. Люда.

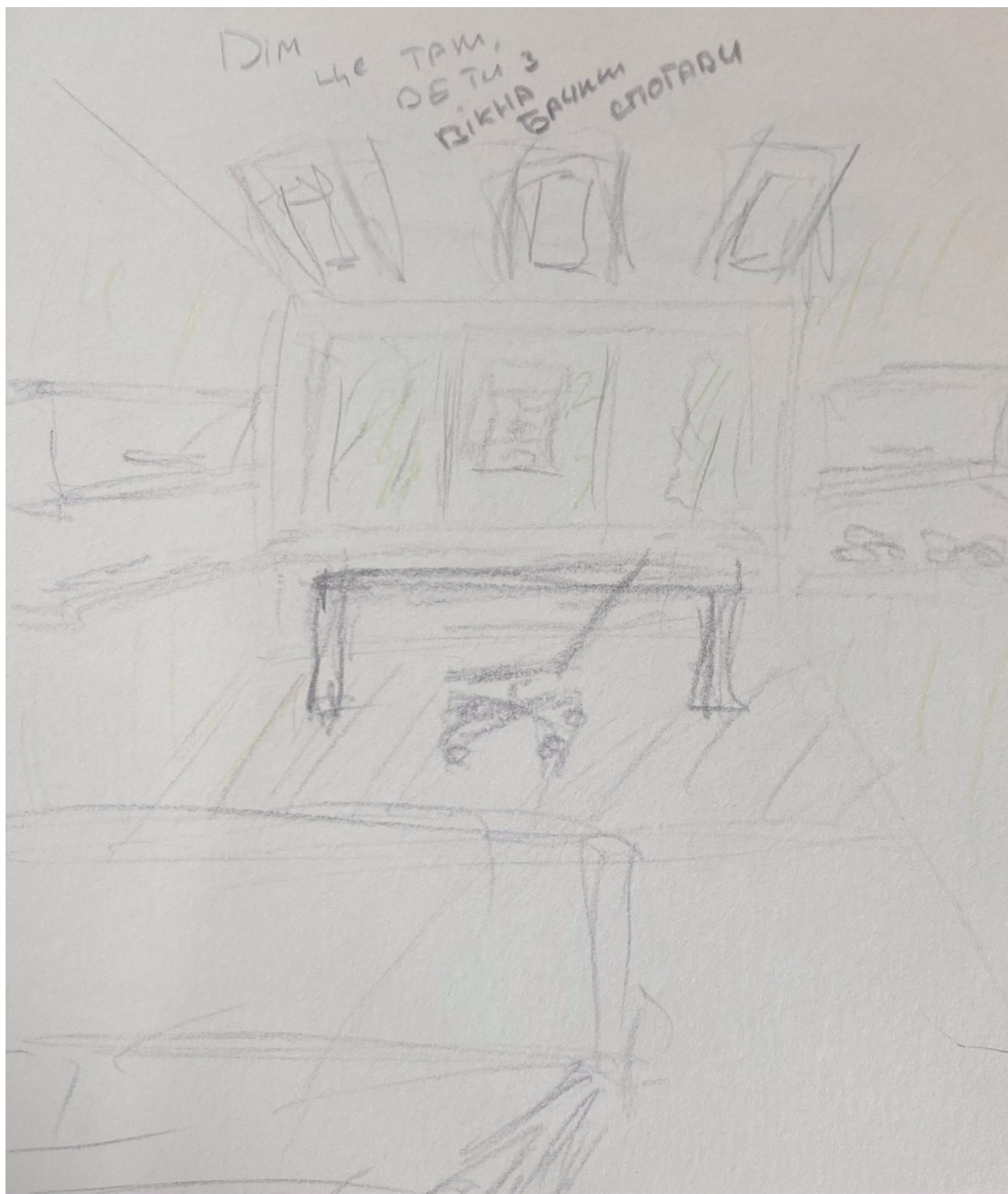
2. Анастасія Гаценко.

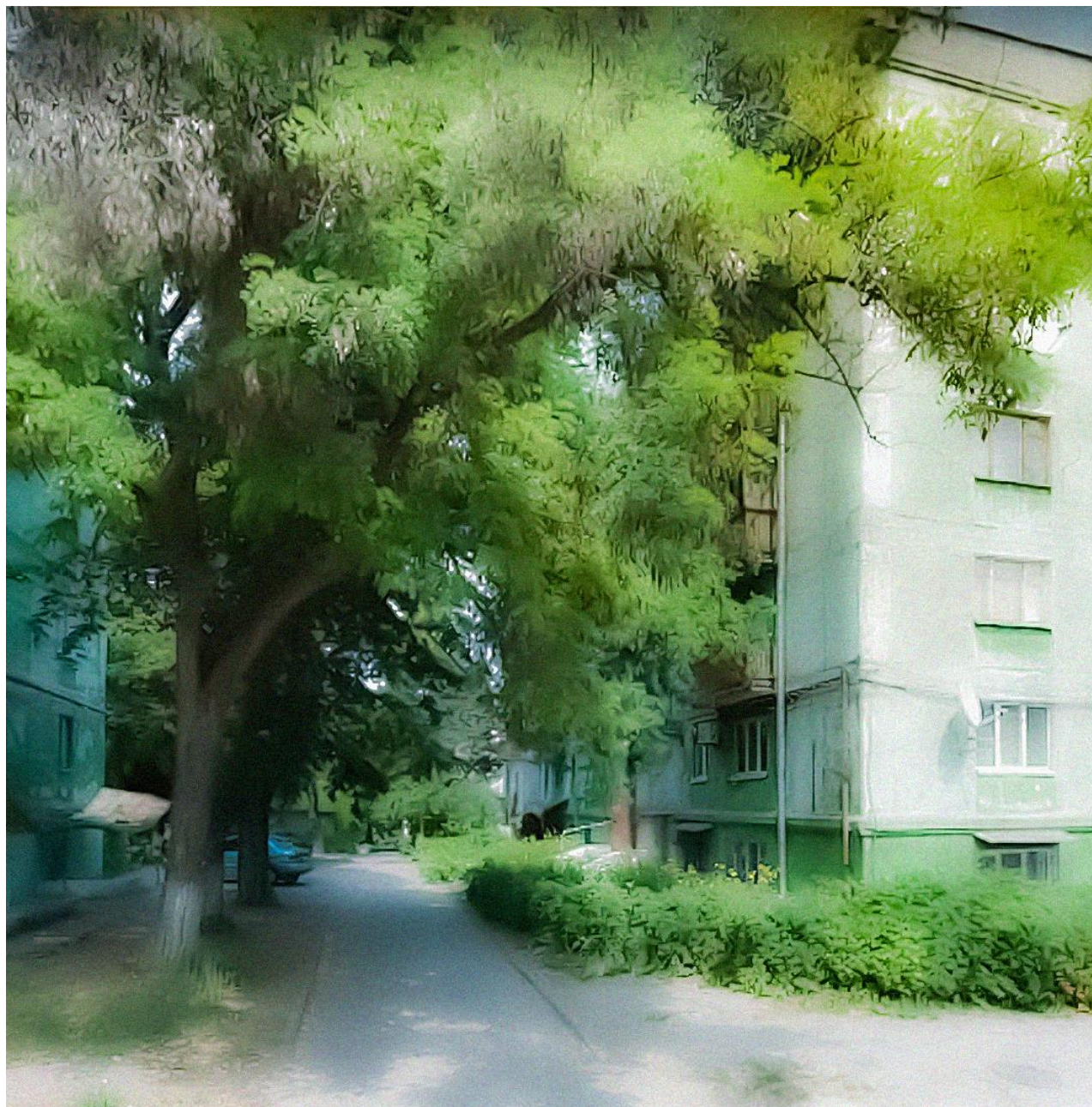
3. Ната Костенко.

4. Михайло Рудковський.

5. Денис Павук.

УКАЗ
ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ

ПРО ПЕРЕМОГУ НАД РОСІЄЮ

ВРАХОВУЮЧИ КАПІТУЛЯЦІЮ РФ, ПОСТАНОВЛЯЮ:

1. оголосити усі міста, селища, населені пункти та області звільненими
2. оголосити РФ програвшими у російсько-українській війні
3. з цього моменту приступити до плану відновлення України.
4. усім громадянам РФ заборонити візит на територію України до наступного указу. Продовжувати викоринювати російський вплив з усіх сфер життя

XX XX. 202X, ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

7. Антоніна.

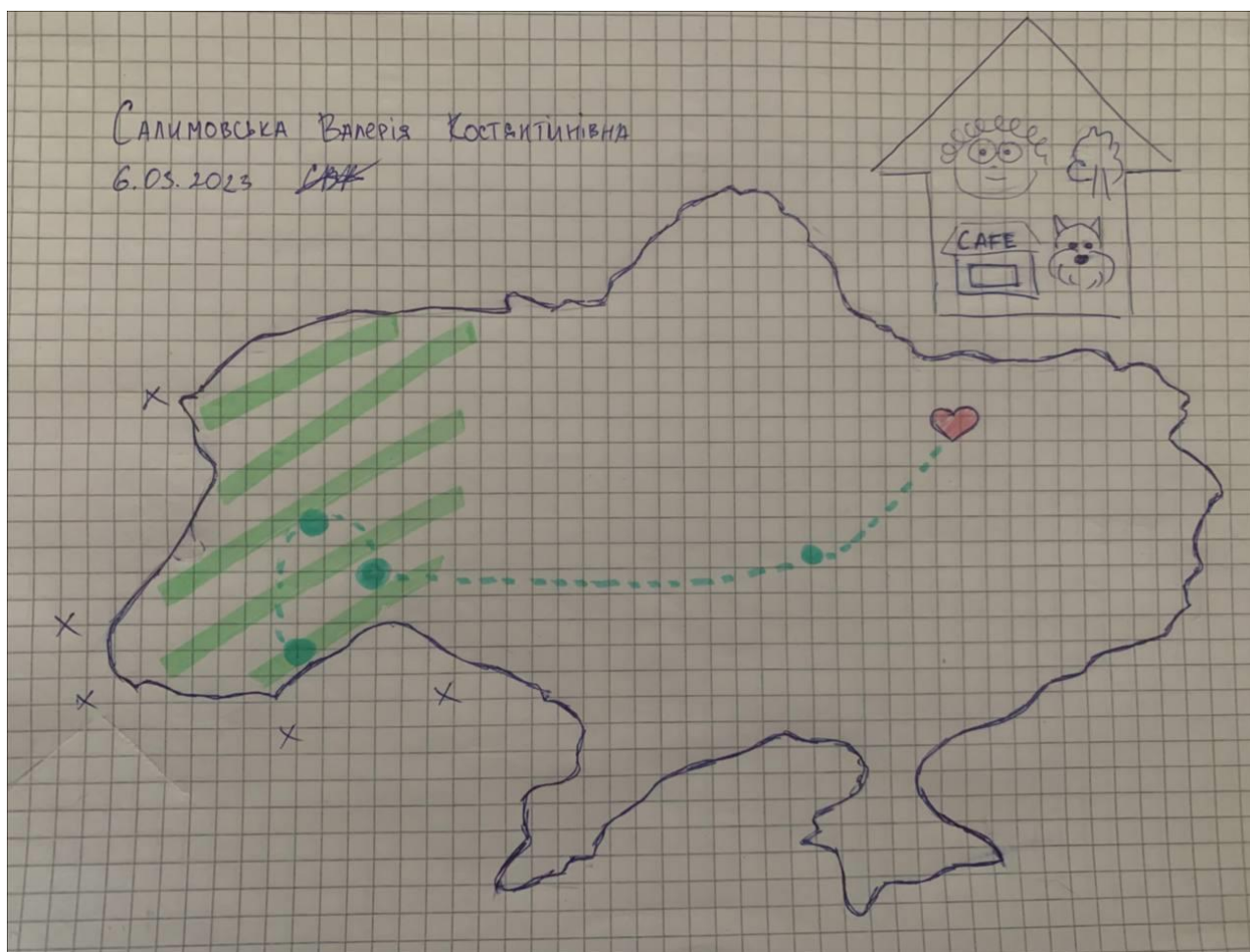
8. Анастасія Топорова.

9. Софія Дірявка.

10. Салимовська Валерія.

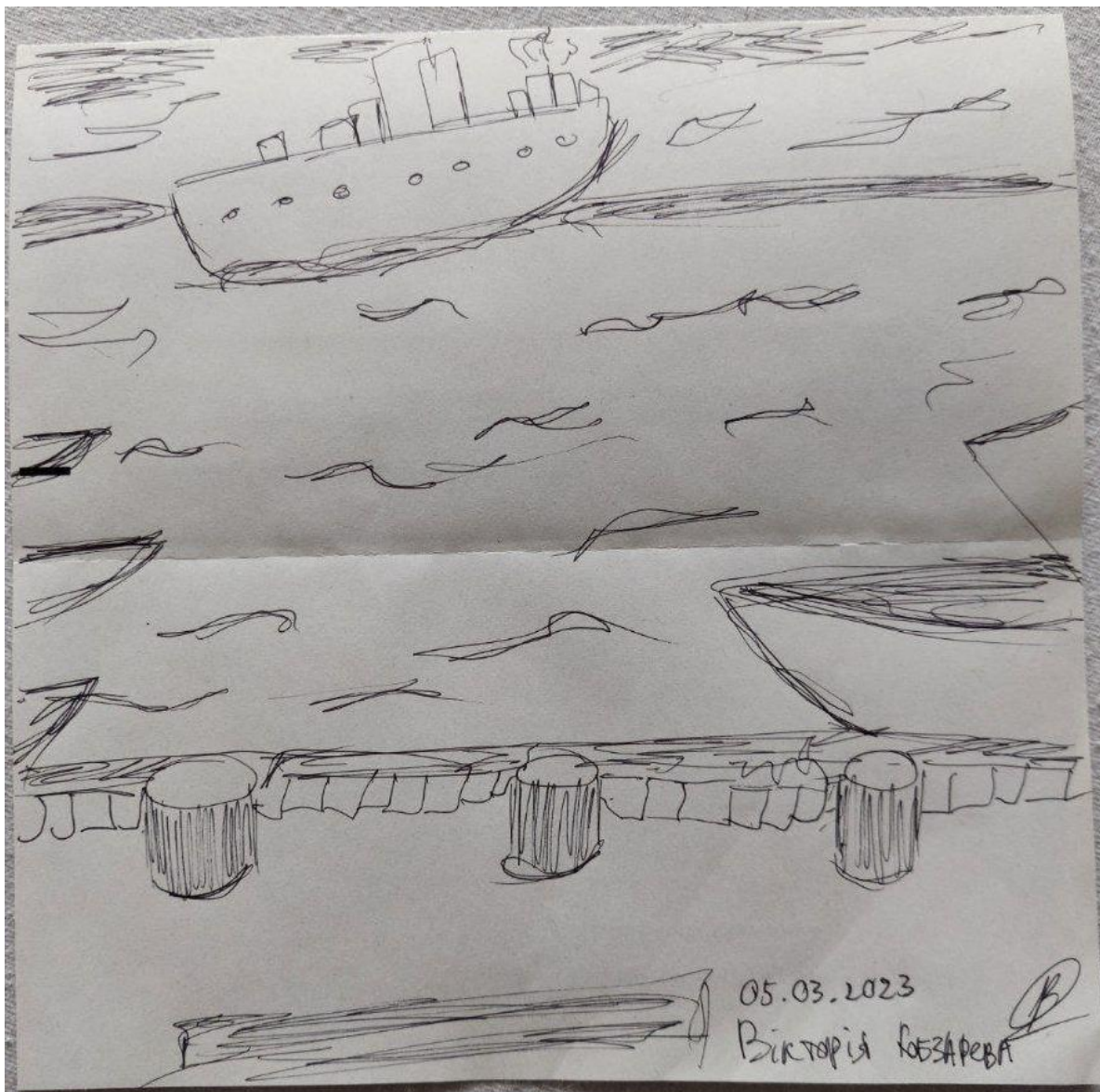
11. Марія.

12. Горкавенко Катерина.

13. Вікторія Кобзарєва.

14. Анастасія Зозуля.

